

“त मब्रवीत् महान् देवोऽसीतीति * । “प्रजापतिर्वै चन्द्रमा इति । चन्द्रमा मनसो जात , मनस प्रजापतिदेवत्वम् , ततः कार्यकारणयोरभेदोपचारादेव मुक्तम् । प्रजापतेर्महादेवाख्यत्वं सर्वलोकस्मृतत्वात् ॥ १६ ॥

“त मब्रवीदीशानोऽसीतीति † । आदित्यस्य ईशानशब्दाख्यत्वं माह— “आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येति । इष्ट इतीशान ।

पूर्वं मग्निना “धेह्येव मे नाम”—इति ‡ प्रार्थित एव प्रजापतिरस्याष्टौ नामानि व्यदधात् , अतः परं मग्नि स्वयं मेव एतैर्नामभिः स्वकीयगुणस्य कात्स्न्येन प्रतिपादितत्वाभिप्रायेण नामान्तरकरणं निषेधति— “सोऽब्रवीदेतान्वा अस्मीति । “मा मेतः परो नाम धा इति । ‘इतः’ एभ्योऽष्टभ्यो नामभ्यः ‘परः’ परस्तात् ‘नाम’ ‘मा धा’ मा कुरु ‘इति’ ॥ १७ ॥

“तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणीति । “कुमारो नवम इति । रुद्रादीन्यष्टौ नामानि , रेतीनामवाच्यं ‘कुमारो नवमः’ नवसङ्ख्यापूरक इत्यर्थः । उक्ता नवसङ्ख्या त्रिवृदात्मना प्रशंसति— “सैषाग्नेस्त्रिवृत्तेति । ‘सा’ पूर्वं मुक्ता नवमसङ्ख्यैव ‘अग्ने’ ‘त्रिवृत्ता’ त्रिवृत्तं नाम । उक्तरीत्या अग्नेर्नवधा विभेदः । उत्तरत्र “त्रिवृदग्निः”—इति व्यवहरिष्यते , तत्र सर्वत्र उक्तनवसङ्ख्यावत्त्वेन त्रिवृत्त्वं सम्यक् मिति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

नामगता मष्टसङ्ख्या गायत्र्यात्मना प्रशंसति— “यद्देवाष्टावग्निरूपाणीति । अतोऽष्टनामवाच्यरूपाष्टकोपेतत्वादग्नेरपि गाय-

* “महादेव.”—इत्यादि अथ० स० १५ पृ १३, १२ ।

† “ईशान”—इत्यादि अथ० स० १५ पृ १५, १४ ।

‡ इहैव पुरस्तात् १० क० (४१ पृ० ८ प०) द्रष्टव्यम् ।

वत्स सम्पन्न मित्यर्थः । “सोऽयं कुमारो रूपाणीति । ‘कुमार’
अग्निं स्वनामभि रूद्रसर्वादिभिरष्टभि प्रतिपाद्यानि , अग्न्यु-
दकौषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स कुमारोऽग्निं
तत्तद्रूपेभ्यः पृथग्भूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

अथ सवत्सरपर्यन्तं मुख्याग्निधारणं कर्तव्यमिति दर्शयितुं
माह— “त मेतत् सवत्सर एव चिनुयादित्यादि । ‘सवत्सर एव’
संवत्सरपर्यन्तं स्थित्वेत्यर्थः । प्रसङ्गात् कश्चिद्धर्मं दर्शयति— “सव-
त्सरेऽनुब्रूयादिति । वर्षपर्यन्तं गुरुसन्निधौ स्थित्वा अधीयत इति ।
“संवत्सरवासिने प्रब्रूयात्”—इत्येतरेयकम् * । तच्च पञ्चान्तरं
दर्शयति— “इयोरित्यु द्वैकं आहुरिति । केचित् सवत्सर-
पर्यन्तं मुख्यं मग्निं धारयित्वा , ततः सवत्सरे चयनं कर्तव्यं
मित्याहुः † , अनुवचनञ्च तथा करणीयमिति वदन्ति । तत्रो-
पपत्तिं दर्शयति— “सवत्सरे वैतद्वेत इति । पूर्व-‘सवत्सरे’
‘रेतोऽसिञ्चन्’ , ‘स सवत्सरे कुमारोऽजायत’ इति रेतस्ते-
कस्यैको वत्सरः , कुमारोत्पत्तावेक इति वर्षद्वयस्य समान्ना-
तत्वादिति । प्रथमं पक्षं सहेतुकं सिद्धान्तयति— “सवत्सरे
त्वेव चिनुयादिति । ‘तु’ शब्दो वर्षद्वयपक्षनिवृत्त्यर्थः । रेतस्ते-
कानन्तरमेव कलसलबुद्बुदपिण्डादिक्रमेण वर्षात् प्रागेव कुमारो-
त्पत्तेरित्यर्थः ‡ ।

* “नानन्तेवासिने प्रब्रूयात् , नासवत्सरवासिने , नो एवामव-
त्सरवासिने , नाब्रह्मचारिणे , नासब्रह्मचारिणे , नो एवासब्रह्मचारिणे,
नानभिप्राप्ताव”—इत्यादि ऐ० आ० ५ ३ ३ ब्रा० ४ ।

† एतदेव पुरस्तादुक्तं भाष्ये ‘वक्ष्यते’—इति (३३ पृ० ५ प०) ।

‡ “शुक्रशोणितमयोगाष्माहृप्रित्सयोगाच्च ततः कथं मिदं शरीरं

“तस्य चित्तस्य नामेति । चयनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्पन्नमिति तात्पर्यम् । चित्रत्व मन्नेरुपपादयति— “सर्वाणि हि चित्राण्यग्निरिति । अग्न्युदकीषध्यादीना रूपाणां मग्न्यात्मकत्वात् तस्य चित्रत्व मिति । किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्वमग्निरेव , शुक्लभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोन्ना रुक्मवाजिहिंसहितरथी सायणि सिङ्गणार्यी ,
व्यश्राणीहिंस्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

परं सयम्यते ? सौम्यो भवति एकरात्रोषित कलल भवति , पञ्चरात्राद् बुद्धदा , सप्तरात्रात् पेक्षी , द्विसप्तरात्राद्बुद्ध , पञ्चविंशतिरात्रं स्वस्थितो घनो भवति , मासमात्रात् कठिनो भवति , दिमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते , मासत्रयेण ग्रीवाद्यादेशो , मासचतुष्केण त्वग्यादेशः , पञ्चमे मासे नखरोमयादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति , सप्तमे चलनसमर्थो भवति , अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति , नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति , ०—० , दशमे मासे प्रजायते—इत्यादि निरु० १४ ६ ।

धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य ,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्य ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृण शार्करं चार्कतेजा ,
 रत्नाक्यो रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥ १ ॥

—————

(अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । सु यो ऽयं
कुमारो रूपाण्यनुप्रविष्ट आसीत्त मन्वैच्छत् सो
ऽग्निरवेदनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति हन्त
तद्रूप मसानि युन्म ऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

स एतान् पञ्च पशूनपश्यत् । पुरुष मश्वं गा म
वि मज यदपश्यत्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥

स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत् । सु एते
पञ्च पशवोऽभवत्त सु वै प्रजापतिरन्वेवैच्छत् ॥ ३ ॥

स एतान् पञ्च पशूनपश्यत् । यदपश्यत्तस्मा-
देते पशवस्तेष्वेत मपश्यत्तस्मादेवैते पशवः ॥ ४ ॥

स ऐक्षत । इमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान
मभिसंस्करवै यथा वा ऽअग्नि समिद्धो दीप्यत
ऽएव मेषा चक्षुर्दीप्यते यथाग्नेर्धूम उदयत ऽएव
मेषा मूषोदयते यथाग्निरभ्याहितं दहत्येव वप्स-
ति यथाग्नेर्भस्म सीदत्येव मेषां पुरीषः सीद-
तीमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान मभिसंस्करवा

ऽइति तान्नाना देवताभ्य आलिप्तत व्यैश्वकर्मणं
पुरुषं व्वारुण मृश्व मैन्द्र मृषभं त्वाष्ट्र मवि माग्नेय
मज॒ष् * ॥ ५ ॥

सु ऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य
आलिप्तेऽग्नेर्व्वहृ॒त् रूपाणि कामये ह॒न्तैना-
नग्निभ्य. कामायालुभा ऽइति तानग्निभ्य. का-
मायालुभत तद्यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्नि-
रूपाण्यभ्यध्यायद्य यत् कामायेति कामेन ह्याल-
भत तानाप्नीतान् प॒र्यग्नि॒कृतानुदी॒चो नीत्वा
सुम॒क्षप॒यत् ॥ ६ ॥

सु ऐक्षत । या वै श्रीरभ्यधासिष मिमास्ताः
शीर्ष॒सु ह॒न्त शीर्षा॒ण्येवोप॒दधा इति सु शीर्षा-
ण्येवोत्कृत्योपाधत्ताथेतगाणि कुसिन्धान्य॒सु प्रा-
प्तावयदजेन यज्ञ॒ष् सुम॒स्थाप॒यन्ने॒न्मे यज्ञो व्विकृष्टो
ऽसदित्यात्मा वै यज्ञो ने॒न्मेऽय मा॒त्मा व्विकृष्टो
ऽसदित्येतेन पशुनेष्टा तुत् प्रजापतिरपश्यद् यथै-
तद्याग्नेरन्तं न प॒र्यैत् † ॥ ७ ॥

* 'माग्नेयमज॒ष्'—इति क । 'माग्नेयमज॒ष्'—इति ग, घ ।

† 'प॒र्यैत्'—इति ग ।

सु ऐक्षत । य मिम मात्मान मप्सु प्रापिष्व त
मन्विच्छानीति त मन्वैच्छत्तद्यदेषा मप्सु प्रविज्ञाना
प्रत्यतिष्ठत्ता अपः समभरदथ यदस्या तां मृद तदु-
भयं सम्भृत्य मृदं चापञ्चेष्टका मकरोत्तस्मादे-
तदुभय मिष्टका भवति मृच्चापञ्च ॥ ८ ॥

सु ऐक्षत । यदि वा ऽद्भुत मित्य मेव सदा-
त्मान मभिसस्करिष्ये मर्त्यं कुणपोऽनपहतपाप्मा
भविष्यामि हन्तैतदग्निना पचानीति तदग्नि-
नापचत्तदेनदमृत मकरोदेतद्वै हविरमृत भवति *
यदग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टका पचन्त्यमृता
एवैनास्तुत् कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्टा पशुनापश्यत् । तस्मादिष्टका-
स्तस्मादिष्टैव पशुनेष्टका कुर्यादनिष्टका ह ता
भवन्ति या पुरा पशो कुर्वन्त्यथो ह तदन्य-
देव † ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः । एतानि तानि पशुशीर्षा-
ण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितय-

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'तदन्यदेव'—इति ग ।

स्तद्यत् पशुशीर्षाण्युपधाय चित्तीश्चिनोत्येतैरेव तु-
ष्णीर्षभिरेतानि कुसिम्भानि सुन्दधाति ॥ ११ ॥

तु ऽएते सर्व्वे पशवो यदग्निः* । तस्मादग्नौ
पशवो रमन्ते पशुभिरेव तत् पशवो रमन्ते
तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयते
ऽग्निर्ह्येष यत् पशवस्ततो वै प्रजापतिरग्निर-
भवत् ॥ १२ ॥

तद्वैक ऽआहुः । अत्रैवैतैः सर्व्वे पशुभि-
र्यजेत यद्वा ऽएतैरत्र सर्व्वे प्रजापतिर्यज्यत
तद्देवाग्नेरन्तं पर्य्येष्यत्तद्यदेतैरत्र सर्व्वैर्यजेत तद्दे-
वाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद् देवाना
तदितादियादयो पथस्तदियादयो किं ततः सुम्भ-
रेदेतानि वा ऽएतत् कुसिम्भान्येताश्चित्ती सम्भरति
तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

यद्देवैतान् पशूनालुभते । आयतनं मेवैतदग्नये
करोति न ज्ञानायतने कश्चन रमते ऽन्नं वा ऽआ-
यतनं तदेतत् पुरस्ताग्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्नि-
रुपावर्त्तते ॥ १४ ॥

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो
वै सर्वे पशवोऽन्नं पशवस्तद्यावदन्नं तदेतत्
पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चि-
तयस्तेभ्य एतत् पञ्चायतनानि निदधाति तदेनं
पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निभ्य इति* । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदे-
ताश्चित्तयोऽथ यत् कामायेति यथा त काम माप्नु-
याद्यजमानो यत् काम एतत् कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथमं मालभते । पुरुषो हि प्रथमं
पशूनां मश्राश्व पुरुषं ह्यन्वश्वो† इत्यगा मश्वं ह्यनु
गौरथावि गां ह्यन्वविरथाज‡ मविं ह्यन्वजस्तदे-
नान्यथापूर्वं यथाश्रेष्ठं मालभते ॥ १८ ॥

तेषां द्विषमा रशना स्युः । पुरुषस्य वर्षि-
ष्ठाय ऋसीयस्य ऋसीयसी तद्यथारूपं पशूनां
रशनाः करोत्युपापवस्यसाय सर्व्विस्त्वेव समाः स्युः

* 'इति'—इति क ।

† 'ह्यन्वश्वो'—इति क ।

‡ 'ह्यन्वविरथाज'—इति ख ।

सु॒र्वः स॒दृ॒श्यः सु॒र्वे ह्ये॒ते स॒माः सु॒र्वे स॒दृ॒शा*
अ॒ग्नयो ह्यु॒च्यन्ते † ऽन्नु॒ ह्यु॒च्यन्ते तेन स॒मास्तेन
स॒दृ॒शा ॥ १९ ॥

त॒दाहुः । कथ॒ मस्यै॒षोऽग्निः प॒ञ्चेष्ट॒कः सु॒र्वः
प॒शु॒ध्वार॒ब्धो भव॒तीति पुरो॒डाश॒क॒पाले॒षु न्वे॒वाप्य॒त
ऽद्वयं प्रथ॒मा मृ॒न्मयी॒ष्टका॒थ यत्प॒शु मा॒लभ॒ते
तेन प॒श्विष्ट॒काप्य॒तेऽथ य॒दपा॒ मभितो हिरण्य॒शक॒ली
भ॒वत॒स्तेन हिरण्ये॒ष्टका॒प्यतेऽथ य॒दिधो॒ यूपः
प॒रि॒धय॒स्तेन व्वानस्प॒त्येष्ट॒काप्य॒तेऽथ य॒दाज्य॒ प्रो
क्ष॒ण्य पुरो॒डाश॒स्तेनान्नं प॒ञ्चमी॒ष्टका॒प्यत ऽए॒व
सु हास्यै॒षांऽग्निः प॒ञ्चेष्ट॒कः सु॒र्वः प॒शु॒ध्वार॒ब्धो
भव॒ति ॥ २० ॥

तेषा॒ चतु॒र्विंश॒तिः सा॒मिधे॒न्यः । चतु॒-
र्विंश॒त्यर्ध॒मासो वै सं॒वत्सरः स॒वत्स॒रो अ॒ग्निः ‡-
या॒वान॒ग्नि॒याव॒त्यस्य मा॒त्रा ताव॒तैवैन॒ मेतत्
स॒मि॒न्हे ॥ २१ ॥

* 'सदृशा'—इति क, ख, ड ।

† 'ह्युच्यन्ते'—इति क ।

‡ 'संवत्सरोऽग्निः'—इति ग ।

यद्देव चतुर्विंशतिः * । चतुर्विंशत्यक्षरा
वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवेन मेतत् समिन्दे ॥ २२ ॥

यद्देव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै
पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यु-
क्कानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा त्रावतैवेन मेतत् समिन्दे ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गा-
यत्रात्मा त्रिष्टुप् प्राण मेवास्य गायत्रीभिः समिन्द
ऽत्रात्मान त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो मवन्त्यभितो
गायत्रा मध्ये ह्ययमात्माभितः प्राणा भूयसीः पुर-
स्ताद्गायत्रीरन्वाह कनीयसीरुपरिष्ठाङ्गुयाऽसौ धीमे
पुरस्तात् प्राणा. कनीयाऽस उपरिष्ठात् ॥ २४ ॥

सोऽन्वाह । सुमास्त्वाग्न ऽकृतवो वर्द्ध-
यन्त्विति प्रजापति विश्वस्त यत्राग्निः समु-
दधातु मब्रवीद्या मत्सन्मिता सामिधेन्यस्ताभिर्मा
समिन्स्वेति ॥ २५ ॥

सु एता अपश्यत् । सुमास्त्वाग्नेऽऋतवो
 वर्धयन्त्विति सुमाश्च त्वाग्नेऽऋतवश्च वर्धय-
 न्त्वित्येतत् संवत्सरा ऋषयो यानि सत्येति
 संवत्सराश्च त्वर्षयश्च सत्यानि च वर्धयन्त्वित्ये-
 तत् सु दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वा ऽथा-
 दित्यो दिव्यं रोचन तेन सुन्दीदिहीत्येतद्विष्वा
 आभाहि प्रदिशश्चतस्र इति सर्वा आभाहि प्रदि-
 शश्चतस्र इत्येतत्* ॥ २६ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि यथेत
 मेव सस्कुर्यादेतं सन्दध्यादेतं जनयेत्ता आग्नेय्यं
 प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिः
 समैन्द्र तेन प्राजापत्या. † ॥ २७ ॥

द्वादशाप्रियं । द्वादश मासां संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वै न मेतद्वाप्रीणाति ॥ २८ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतीयं वै

‘इत्येतत्’—इति ग । ‘इत्येतत्’—इति च ।

† ‘प्राजापत्या’—इति न , ‘प्राजापत्या’—इति च

जुगत्पुष्पाः शीदन् सर्वं जुगदियं सु वा ऽग्नि-
रस्यै हि सर्वं ऽग्निस्वीयत यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगती
सुर्वाणि कुन्दांसि सुर्वाणि कुन्दांसि प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता ऊर्वा अस्य समिधो भवन्तीति ।
प्रजापतिं विष्णुस्तं युजाग्निं समुदधातु मन्त्रवीणा
मत्सम्मिता आप्रियस्ताभिर्माप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

स एता अपश्यत् । ऊर्वा अस्य समिधो
भवन्तीत्यूर्वा ह्येतस्य समिधस्य समिधो भव-
न्त्यूर्वा शुक्रा शोचीऽश्वर्चिऽध्वानि ह्येतस्य
शुक्राणि शोचीऽश्वर्चीऽपि भवन्ति द्युमत्तमेति
व्यीर्यवत्तमेत्येतत् सुप्रतीकस्येति सर्वतो वा ऽग्निः
सुप्रतीकं सूनोरिति यदेन जनयति तेनास्येष
सूनुः * ॥ ३२ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवाभि
यथैतु मेव सम्कुर्यादेतु सन्दध्यादेतु जनयेत्ता
आग्नेय्य प्राजापत्या यदग्निरुपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्
प्रजापति माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः * ॥ ३३ ॥

ता विषमा विषमपदाः । विषमाक्षरा
विषमाणि हि कुन्दाण्यथो † यान्यस्याध्यात्म
मुद्गाणि विषमाणि तान्यस्यैताभिर्माप्रीणाति ॥ ३४ ॥

वैश्वानरु पशुपुरोडाश । वैश्वानरो वै
सर्व्वेऽग्नयु सर्व्वेषा मग्नीना मुपाप्तौ ॥ ३५ ॥

यदेव वैश्वानरु । ऋतवो ‡ हैते यदेतासि-
तयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऋतवः सव्वत्सरु सव्व-
त्सरो वैश्वानरो यदग्नय इति स्यादिति तद्वे-
चयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः सव्वत्सरुः
संव्वत्सरो वैश्वानरु आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या
अग्निहोपाणा मुपाप्तौ कामवत्यः कामाना
मुपाप्तौ ३६ ॥

* 'प्राजापत्या'—इति ग

† 'स्यतो'—इति ङ ।

‡ 'ऋतयो'—इति ङ ।

तद्वैके । इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विचक्ष्वो-
पदधत्युभयेनैते पशव इति ते ह ते मर्त्याः कु-
णपाः सम्भवन्त्यनाप्रीतानि हि तानि तद्व तथा-
षाढेः सौश्रामतेयस्योपदधुः स ह क्षिप्र एव
ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । अमृतेष्टका*
इति व्वदन्तस्ता ह ता अनृतेष्टका न हि तानि
पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । उत्सन्ना † वा
ऽएते पशवो यद्वै किञ्चोत्सन्नमिदं तस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा तद्युचैते पशवो गतास्तुत एनानधि सम्भ-
राम इति न तथा कुर्याद्वो वा ऽएतेषा मातृत
च ब्राह्मण च न विद्यात्तस्यैत ऽउत्सन्ना स्युः
स एतानेव पञ्च पशूनालभेत यावदस्य व्वशः
स्यात्ताग्दैतान् प्रजापतिः प्रथम आलिभे श्यापसः
सायकायनो ‡ ऽन्तमोऽथ ह स्यैतानेवान्तरेणालभन्ते

* 'कुर्वन्त्यमृतेष्टका'—इति क ।

† 'कुर्वन्त्युत्सन्ना'—इति क ।

‡ 'सायकायनो'—इति क ।

ऽथैतर्हीमौ हावेवालभ्येते प्राजापत्यश्च व्यायव्यश्च
तयोरुतो ब्राह्मणमुच्यते ॥ ३६ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्गमे , त मङ्ग वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथम मग्निभ्य कामाय पुरुषाश्वगो-
ऽव्यजात्कपपञ्चपञ्चालभपञ्च * । तत्र चतुर्विंशति सामिधेय ,
वैश्वानर पशुपुरोडाश , कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्या प्रद-
श्यन्ते । अथ वायव्यैकपञ्चालभपञ्च । तत्र सप्तदश सामि
धेय , अत्रापि प्राजापत्य पशुपुरोडाश , शक्तपदयुक्ता याज्यानु-
वाक्याश्च विधास्यन्ते । पञ्चदशसाधारण मन्यदाप्रीप्रभृतिक
वक्ष्यते । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम्,—

“चिकीषमाण उत्तरस्यां फारुगुण्यां पौर्णमासेनेष्टा पञ्च
पशूनालभन्तेऽदक्षिणान्”—इत्युपक्रम्य † “अग्निभ्य कामाय पुरुषा-
श्वगोऽव्यजान्”—इति ‡, “समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समाख्यान
इति § नव दधाति , आप्रियो द्वादशोर्द्धा अख्येति”—इति ॥ ,

* “पञ्च पशूनालभन्ते”—इत्यादि का० श्रौ० सू० १६ १ ८,
इहापि ब्राह्मणे परस्मात् (६ २ २ १६) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ५ ।

‡ १६ १. ८ ।

§ वा० ख० २७ १—६ । विहितान्च ना इहीतरम् (६ २ २१, २५) ।

॥ १६ १ ११ । आप्रियस्त ताः वा० ख० २७ ११—३१ आप्याताः ।

“एकादशान्ते शासप्रैषादि करोति , परिवृते पुरुषसङ्क्षपनम्”
—इति * , वैश्वानर पशुपुरोडाश उपाङ्गु , पशुदेवता च ,
आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या कामवत्य —इति † , “अनासभ्यै-
तान् , श्यामतूपरो वा प्राजापत्य , षड् दध्यात् , वायवे वा
नियुत्वते श्वेतसप्तुदी द्वे दध्यात् , प्राजापत्य पशुपुरोडाशो
हादशकपाल उभयो , वहत्यो याज्यानुवाक्या प्राजापत्यस्य ,
शुक्लवत्यो वायव्यस्य , वपाया वा , तुल्य मन्यत् सर्वेषु ‡”—इति ।

तत्र प्रथम पञ्चपञ्चाक्षरपञ्च विधातु प्रजापतिवृत्तान्तं
प्रस्तौति— “प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायदिति । पूर्वं प्रजापति-
रग्नेरुक्तान्यष्टौ रूपाण्यभिध्यातवान् , कुमाररूपात्मना परि-
णतम् अग्नियेष । स कुमारोऽग्नि मा पिता प्रजापतिरग्निर-
च्छतीति ज्ञातवान् । ‘इत्’ इति प्रश्ने । ‘मे’ मम ‘यद्’ रूपम्
‘एष’ प्रजापति ‘न वेद’ न जानीयात् , ‘तद् रूपम्’ ‘असानि’
भवाभीति ॥ १ ॥

एव ज्ञात्वा,— “स एतान् पञ्च पशूनपश्यदिति । तदात्मना
परिणन्तु मिति शेष । पश्यतियोगात् ‘पशु’-शब्द सम्यक् इति
दर्शयति— “यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति । पश्यति प्रक-
त्यन्तर मस्तीति कृत्वा पशुशब्दो निरुक्त ॥ २, ३ ॥

“स एतानिति । ‘तेषु’ पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् ‘एतम्’ अग्नि
प्रजापतिरद्राचीत् । पश्यत्येष्वग्नि मित्येतस्य देवनिमित्तादधि-
करणसाधन पशुशब्द इत्याह— “तस्माद्देवैते पशव इति ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० १६ १ १३ सू० ।

† का० श्रौ० १६ १ २५ , २६ , २७ सू० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ३८—४३ । इहाप्युक्तदण्ड ६ २० २१ ॥ षष्ठकम् ।

“स ऐक्षतेति । ‘स’ प्रजापति ‘ऐक्षत’ स्वमतं विचारितवान् । तदेव दर्शयति— “इमे वा अग्नि रिति । ‘अग्नि’ ‘इमे वै’ पुरुषादिपञ्चपशव एव, तत पृथक् दृश्यन्त इत्यर्थः । ‘इमानेव’ अग्न्यात्मकानेतान् पशून्नेव आत्मान मभिलक्ष्य ‘सस्करवे’ पशुभि स्वरूपे स्व मात्मान सस्करिष्य इति पर्यालोचितवान् । पशूना मग्न्यात्मकत्वं विशदयति— “यथा वा अग्निरिति । अग्नेर्यथा दीपनधूमाभ्याहितदाहनभस्मसञ्छादनादयो धर्मा , ते पशुष्वपि दृश्यन्ते इत्यतस्तेषा तदात्मकत्वम् । ‘चक्षुर्दीप्यते’ प्रकाशयुक्त रोचते, ‘जष’ श्वासो धूम , ‘अभ्याहित’ पुर स्थित वस्तु ‘दहति’, ‘एवं’ ‘वपसति’ भक्षन्ति पशव । “भस भर्त्सनदीस्यो ” ‡ , क्षिति प्रथमपुरुषबहुवचने श्रौ द्विवचने कृते “वसिभसोर्हलि च”—इति † उपधालोपे रूप मिदम् । ‘सीदति’ अवसन्न भवति ।

अग्निभ्य कामाय पशव इति ‡ सिद्धान्तयितु बहुदेवतार्थे मालम्भनं पूर्वपक्षयति— “तान् नानादेवताभ्य इति । अनूक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून् ‘नानादेवताभ्य’ बहुदेवताभ्य ‘आलिप्त’ आलम्बु मैच्छन् । “वैश्वकर्मण पुरुषम्”—इत्यादिना पञ्चानां पशूनां पृथक् पृथक् देवतासम्बन्ध उक्त § ॥ ५ ॥

“स ऐक्षत नानेति । ‘स’ प्रजापति एव विचारितवान् ,

* जु० प० १८ धा० ।

† पा० सू० ६ ४ १०० (वै०) ।

‡ पुरस्तादुक्त ६४ पृ० १५ प दृश्यम् (का० श्रौ० सू० १६ १ ८) ।

वक्ष्यति चात्राप्यनुपदम् ६ क० (५४ पृ० ६ प०, ६७ पृ० ४ प०) ।

§ “यत्तु वैश्वकर्मणं पुरुष , वारुण मन्त्रम् , ऐन्द्र ऋषभ , त्वाष्ट्र मविम् , आग्नेय मज मिति”—इत्यादि (का० श्रौ० सू० १६ १) कर्कोत्तञ्चात् विचार्यम् ।

— किमर्थं 'नाना' बहुभ्य 'देवताभ्य' पञ्चभ्य आलब्धु-
मिच्छामि ? ['अग्ने उ अहम्'—इति पदच्छेद] अहं मु अग्ने-
रेव 'रूपाणि' 'कामये' । 'हन्त' इति साध्यसाधनयोर्वैयधि-
करण्यजनिते आश्चर्ये । 'एनान्' पशून् 'कामाय' कामगुणयुक्ताय
'अग्निभ्य' अग्नये 'आलभे'—इति ऐक्षतेत्यन्वय । कामायाग्निभ्य
इति सामानाधिकरण्ये कथं मग्निभ्य इति बहुवचनम् ? तत्राह—
“तद् यदग्निभ्य इति । अग्निरूपापेक्षाया बहुवचनम् । 'तान्' अष्टा-
विति प्रागुक्तम् । “आप्रीतानिति । प्रयाजयाज्यादिभिराप्रीभि
पर्यग्निकरणेन च सस्कृतान् , तदनन्तरं मेव 'उदीचो गीत्वा'
शामित्रदेशं प्राप्येत्यर्थः । 'सञ्ज्ञपन' नाम मारणम् * । मार-
णार्थं नयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुशीर्षोपधानं विधास्यते , तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदु-
पधानं दर्शयति— “स ऐक्षत या वै श्रीरिति । द्वितीया-
बहुवचनान्तम् । अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि ।
तानि 'अभ्यध्यासिषम्' ध्यातवानस्मि । 'ता' इमा श्रिय
'शीर्षसु' चक्षुराद्याश्रयेषु वर्त्तन्ते । 'हन्त'—इति हर्षे । “अत
शीर्षाण्येवेत्यादि । निगदसिद्धम् † ॥

पशुशरीराणां मिष्टकोपकारित्वं विवक्ष्यन्नाह— “इतरा
णीति । अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि'
पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुसिन्ध्वानि' मूर्ध्वरहितानि

* “परिवृते पुरुषसञ्ज्ञपनम्—इत्यादि “वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा'
—इत्यन्तो ग्रन्थः का० श्रौ० सू० १६ १ १४—१७ द्रष्टव्यः ।

† तत्प्रकारश्चैव सुक्तं कात्यायनेन—“कण्डेभ्य ह्यणं मन्तर्ह्ययं शिराः
स्यादत्ते”—इति श्रौ० सू० १६ १ १८ ।

शरीराणि * 'अश्व' 'प्राज्ञावयत्' प्रक्षिप्तवान् । “चतुर्थी मष्णु काय-
प्रासवम्”—इति कात्यायनेन च सूत्रितम् † ।

अजेन शरीरेण यज्ञ समापितवन्त । एतेन यज्ञसमाप्ती
कारणमाह— “नेप्ते यज्ञ इति । ‘ने’ मम ‘यज्ञ’ मध्ये
‘विक्षुष्ट’ विच्छिन्न ‘नेत्’ नैव ‘असत्’ माभूत् ‘इति’ । यज्ञ-
विच्छेदे प्रजापते किमायातमिति तच्चाह— “आत्मा वै यज्ञ
इति । एतेन पशुना यज्ञसमापने उपपत्तिर्दृश्यति— “एतेन
पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरिति । ‘यज्ञा’ येन प्रकारेण ‘अप्ते’
‘अन्त न पर्येत्’ कात्स्न्येन न परिगतो भवेत्, ‘तत्’ कर्म ‘प्रजा-
पति’ ‘अपश्यत्’ दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वे पशुभिर्यजेत,
तदानीमेव यज्ञसमाप्ते सिद्धत्वात् अग्नेरेवान्त परिप्राप्तवान्,
अन्निरूपाणि कात्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम्, उत्तरत्र कर्त-
व्यस्य सङ्गात्वादिति तात्पर्यम् ।

उत्तरत्र सर्वे पशुभिर्याग पूर्वपञ्चयिष्यते— “तद्धैक आहु-
रन्नेवेतै सर्वे पशुभिर्यजेत”—इत्यादिना ‡ । यज्ञसमाप्त्यनन्तरं
शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च जले प्रासनं सूत्रितम्— “अजेन
चरति, सस्थिते तस्य शेषप्रासनम्”—इति § ॥ ७ ॥

यदर्थं मष्णु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानीमाह—
“स ऐक्षत य मिममाज्जान मष्णु प्रापिप्लव मिति । ‘आज्जा-

* “ओष्णी यदूरु क उ तज्जजान याभ्यां कुसित्व सुडट बभूव”
—इति अथ० ब्र० १० २ ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ १६ ।

‡ अस्मिन्नेव ब्राह्मणे अथोदशी कक्षी ब्रह्मणा (३६ पृ० ८ पं०) ।

§ का० श्रौ० सू० १६ १ २१, २२ ।

नम्' पशुदेहानित्यर्थः । 'प्रविधानां' प्रक्षिप्तानाम् 'एषा' पशूना
'यत्' शरीरगत रसादिकम् 'अप्सु' 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्,
'ता' 'अप' 'समभरत्' सम्भृतवान्, 'यत्' च अस्त्रिमासा-
दिकम् 'अस्या' पृथिव्या प्रतिष्ठितम्, 'ता' 'मृद' मृत्तिकां
सम्भृतवान्, 'तदुभयम्' 'अपो मृदश्च' 'सम्भृत्य' सङ्गृह्य 'इष्टका
मकरोत्' * ॥ ८ ॥

पक्वा इष्टकाश्चेतव्या इति वक्तुं माह— "स ऐक्षत यदि
वा इदं मित्य मेव सदात्मानं मभिसंस्कारिष्य इति । 'यदिदं'
जलमृदात्मक मिष्टकारूपम् 'इत्थम्' अपाक्तेन 'एव' 'आत्मानम्'
'अभि' लब्ध 'संस्कारिष्ये', तर्हि 'मत्स्य' मरणधर्मा 'कुणप'
[जीवसहितो देहः कुणप इत्युच्यते] अत एव 'अनपहतपाप्मा
भविष्यामि'—इति विचार्य, ता इष्टका अग्निना पक्वा अक-
रोत्, अग्निना पक्व मेव 'हवि' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति'
इति । अग्निनेष्टकापाकं कर्त्तव्य इति दर्शयति— "तस्मा-
दग्निनेष्टका इति ॥ ९ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति— "तद्यदिष्टा पशुनापश्यदिति ।
'पशुना' अजेन 'इष्टा' इष्टवान् 'इष्टका', अत इष्टादनन्तरं
कृत्वा इतीष्टक-शब्दो निरुक्तः । पशुयागात् पूर्वं मिष्टकाकरणं
निन्दति— "अनिष्टका इति ता भवन्तीति । 'अथो' 'पशो'
पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' अशास्त्रीय-
मित्यर्थः ॥ १० ॥

पशुशीर्षोपधानानन्तरं मिष्टकोपधानं पशुशिरः कवचसम्भान-

* तदुक्तम्— "ततो नृदिष्टकार्या, पक्व"—इति जा० श्रौ० सू० १६ १ २० ।

रूपेण प्रशंसति— “तद्यास्ता त्रिय एतानि तानि पशु-
शीर्षाणीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं पशूना मन्यात्मकत्वम्, तत् प्रशंसति— “त एते
सर्वे पशवो यदग्निरिति । यतः पशूना मन्नेष तादात्म्यम्,
अतः परस्पर मभिसम्बन्धो दृश्यत इत्याह — “तस्मादन्नाविति ।
अग्निरूपाणि कामयमानस्य प्रजापते पशुयागेन तच्छरीरा-
त्मकेष्टकोपधानेन किं मायातमिति, तद् दर्शयति— “ततो
वै प्रजापतिरग्निरभवदिति । ततः पशुयागेन तदात्मकोऽग्नि-
रेव सम्पन्न इत्यर्थः । अयनस्य अग्निरूपत्वावाप्तिः फलमिति
तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वञ्च पञ्चालम्भः, तच्चैकेन पशूना याग उक्तः, इदानीं
तमेव पञ्च दृढयितुं सर्वपशुयागं पूर्वपक्षयति— “तद्वैकं आहु-
रिति * । ‘अत्र’ अग्नौ ‘सर्वे’ पञ्चभिः पशुभिः ‘यजेत’ ।
‘यत्’ यदि ‘प्रजापतिः’ ‘सर्वे’ पशुभिः ‘अयक्ष्यत’ यागं मक-
रिष्यन्, ‘तत् एव अग्ने अन्तः’ ‘पर्येष्यत्’ अगमिष्यत्, न तथा
कृतवान् । क्रियातिपत्तौ यजतेरेतेषु लृङ् प्रयोगः † । तस्मात्
सर्वैर्यागकरणमेवाग्न्यन्तर्गमनमित्यर्थः । तद् दूषयति— “न
तथा कुर्यादिति ‡ । ‘तत्’ तर्हि ‘देवानाम्’ ‘इतात्’ गमनात्
‘इयात्’ अपगतो भवतीत्यर्थः । तदेव विवृणोति— ‘अथो पथ
तद्वियात्’ प्रजापतिकृताद् यज्ञमार्गात् प्रच्यवेतेत्यर्थः ॥

सर्वयागपक्षे बाधां दर्शयति— “अथो किं ततः सम्भरेदिति ।

* का० श्रौ० सू० १६ १ ३३ ।

† ‘लिङ्गनिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ’—इति पा० सू० ३ ३ १३६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ २४ ।

एव सति सम्भरणार्थता विरुध्यते , सम्भरणार्थं हि कुसिन्धानाम्
अप्सु प्राशनम् * , तत इष्टका मृद्भिरग्निस्य कार्या , अत सर्वप्रचारे
सम्भरणानुपपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तच्छास्त्रान्तरवाक्यानुसारे-
णैकस्मिन्नपि सम्भरणानुपपत्ते सर्वप्रचार मेकप्रचार समविकल्प
कृतवान् । तथाहि— “चतुर्णां मप्सु कायप्राशनम् , ततो मृदि-
ष्टकार्यापञ्च , अजेन प्रचरति , सप्तस्थिते तस्य शेषप्राशनम् ,
सर्वेरेके , एकस्यापि किं तत सम्भरेदिति श्रुते ”—इति † ।
एकस्यापि पशोरालम्बे ‘किं तत सम्भरेत् ?’ तत तुल्यमेव ।
तस्माद् विकल्प सर्वैर्वाजेन वेति ॥ १३ ॥

पशूनालम्बन मायतकरणात्मना प्रशसति— “यद् वेवैतान्
पशूनालभत इति । आयतनशब्दार्थमाह— “अन्नं वा इति ।
कार्यकारणयोरभेदात् । ‘तदेतत्’ पशुरूपमन्नं ‘पुरस्तात् निद-
धाति’, ‘तत्’ ‘एनम्’ ‘पश्यन्’ ‘अग्नि’ ‘उपावर्त्तते’ समीपे गतो
भवति । यथा लोकेऽन्नार्थी पश्यन्नेवान्न तत्समीप गच्छति ,
तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशून्नुक्रामति— “पुरुषोऽश्न इति । “एतावन्त इति ।
यत ‘सर्वे पशव’ एतेषु पुरुषगवाश्वादिपशुषु अन्तर्भूता , अत
उपजीव्यानां संवेष्टा मन्नरूपाणां पशूनां मवरोध इति नाना-
जातिनिबन्धना स्तुतिः ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्ख्या प्रशसति— “पञ्च भवन्ति , पञ्च ह्येते-

* ‘कुसिन्धे कुषितया नृदा व्यङ्गिच्छेष्टकानां दाढ्यं सुपजायते’
—इति कर्क (का० श्रौ० सू० १६ १ २३) । पुरस्ताच्छेष्ट
द्रव्यम् (७ क० , ५४ पृ० १३ पं०—६८ पृ० १ प०) ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ १६—२४ ।

ऽग्नय इति । चितिसङ्गरापेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्गरावत्त्वम् * ।
“पञ्चायतनानीति । पशुरुपाणि पञ्च स्थानानि कल्पय-
तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

“तद्यदग्निभ्य इतीति । एतद् वाक्य पूर्ववद् व्याख्येयम् † ।
अग्निभ्य कामायेति यद्यग्निवद्वत् तद्रूपापेक्षेति ॥ १७ ॥

पशूना मालम्भतक्रम विधत्ते— ‘पुरुष प्रथम मालम्भत
इति । “पुरुषः ७ ह्यन्वश्च इति । ‘पुरुषम्’ ‘अनु’-लक्ष्य , पुरु-
षानुगामी यतोऽश्च इत्यर्थः । एव मुत्तरम् । “यथापूर्व मिति ।
पूर्वानालम्भानतिक्रम्य , यथाक्रम मित्यर्थः । ‘यथाश्रेष्ठम्’ तत्र
ये ये श्रेष्ठा , तानप्यनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषा बन्धनार्थं रशनां विधत्ते— “तेषा विषमा रशना
स्युरिति । ‘विषमा’ स्थौल्यङ्गासवत्त्वेन भवन्ति । वैषम्यं च
दर्शयति— “पुरुषस्य वर्षिष्ठाय ऋसीयसीत्यादि । पुरुषपशो
रशना ‘वर्षिष्ठा’ अतिशयेन वृद्धा भवेत् । अत्र वर्षिष्ठेति
स्थौल्यायामापेक्षया । “प्रियस्थिर”—इत्यादिना ‡ वृद्धशब्दस्य वर्षि-
ष्ठादेशः । ‘अथ’ अश्वपशो ‘ऋसीयसी’ आयामस्थौल्याभ्या
ऋक्षा । तदपेक्षया गोपशो ऋक्षा । ततो द्वयोः । ‘अथ
ऋसीयसी’—इति वीप्सया पूर्वपूर्वरशनापेक्षयोत्तरोत्तरङ्गासो विव-
क्षितः § । “यथारूप मिति । पुरुषादिपशूना मातृतिबन्धा-
दिक ममतिक्रम्येत्यर्थः । “सर्वास्त्वेवेति । ‘तु’ शब्द पञ्चा-

* इहापि (का० औ० सू० १६ १ ७) कर्कोक्तं द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्ताद् (६७ पृ० ५ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ पा० सू० ६ ४ १५७ ।

§ “वर्षिष्ठरशना पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरिवाम्” का० औ० १६ १ ६ ।

न्तरधीतनार्थः । सर्वा अपि रशना 'समा' सदृशायासम्बोद्धा इत्यर्थः । "सर्वासुखेव समा."—इतिवाक्यस्य विवरणम्— "सर्वा सदृश्य इति । यद्वा , आयासम्बोद्धादिना साम्यं वक्तुं पृथगुपन्यासः * ।

रशनासाम्यं इत्युच्यते पशूनां परस्परसाम्यादित्याह— "सर्वे ज्ञेते समा इति । साम्यं मेव दर्शयति— "अग्नयो ज्ञुच्यन्ते इति । यस्मात् एते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते , तदन्नं मिति चोच्यन्ते । पशूनां मन्नित्वं मन्नात्मकत्वं च पूर्वं मेव दर्शितम्— "स ऐक्षतेमे वा अग्नि"—इति † , "यद्वैतान् पशूनामभत आयतनं मेवैतदग्नये करोति , न ह्यनायतने कञ्चन रमते , अन्नं वा "आयतनम्"—इति ‡ च । 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशव 'समा सदृशा' इति रशना अपि समा कार्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥

"तदाहुरिति । अग्निचयने पञ्चसङ्ख्याका इष्टका उपधिया इति वक्ष्यते § , तच्च पशुपरिग्रहेणैव पञ्चेष्टका अपि परिगृहीता इति वक्तुं तत् कथं पश्चालम्भमात्रेण तादृशस्थाने स्त्रीकारो कृत इति पृच्छति— "कथं मस्यैषोऽग्निरिति । 'अस्य' चिकीर्षमाणस्य यजमानस्य 'पञ्चेष्टक' 'एष' प्रक्रममाण 'अग्नि' 'कथं' 'पशुषु' परिग्रहे 'आरब्ध' प्रक्रान्तो भवतीति । उत्तरत्र करिष्यमाणस्थाने प्रथमं स्त्रीकारं कर्त्तव्यं इत्यभिप्रायः ।

पशुष्वेव पञ्चेष्टका सम्पादयति— "पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत इत्यादिना । चयने वैश्वानरादीनां पशुपुरोडाशानां सम्भरणात्

* "सर्वेषां वा तुल्या" —इति का० श्रौ० सू० १६ १ १० ।

† , ‡ पुरस्तात् (५३ ए० ५ क० , ५६ ए० १४ क०) द्रष्टव्यम्

§ द्वितीयप्रपाठतृतीयद्वितीयब्राह्मणादितस्तद् द्रष्टव्यम् ।

तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका आप्यते , कपालानां मृन्मयत्वात् तादृ-
शेष्टकाप्रारम्भ , पञ्चालम्बेन पश्चिष्टकाप्रारम्भ ।

वपावदानसमये हिरण्यशकलद्वय निधातव्यम् । तदा-
हापस्तम्ब -- “जुह्वा मुपस्तीर्यं हिरण्यशकल मवधाय कुरक्षा
वपा मवदाय हिरण्यशकल मुपरिष्ठात् कृत्वाभिघारयति”-इति * ।
तथा चैतरेयकम्-- “यद्यपि चतुरवत्ती यजमान स्यादथ पञ्चा-
वत्तैव वपाज्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशक्को वपा हिरण्यशक्क आज्य-
स्योपरिष्ठादभिघारयति”-इति † । ‘अथ’ ‘यत्’ तस्माद् ‘वपा
मभित’ पूर्वं मुपरिष्ठाच्च ‘हिरण्यशकलौ भवत तेन हिरण्ये-
ष्टका’ भवति । इध्मयूपपरिधिस्त्रीकारात् वानस्पत्येष्टकाधानेन
उलूखलमुसलस्रुगाद्युपधान मुपलक्षितम् । आज्यप्रोक्षणीपुरो
डाशकरणेनाक्षरूपेष्टका भवति । ‘अत’ सर्वासा मिष्टकानां
पशुबन्धात् सङ्गृहेण ता अपि प्रारब्धा भवन्तीत्यर्थ ॥

यद्यपि मार्त्तिकी एका एव , अथापि मृन्मयकपालपञ्चादि-
सम्बन्धात् पञ्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्-- “तदाहु कथ मस्यैषो-
ऽग्नि पञ्चेष्टक ‡”-इत्यादिना ॥ २० ॥

अत्र कात्यायन “समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वान्न इति
नव दधाति”-इति § । दर्शपूर्णमासयो पञ्चदश सामिधेन्य § ,

* आप० औ० सू० १६-१७ प्रश्नयोरभिचयनगतसूत्राणि सन्ति ।

† ऐ० ब्रा० ९ २ ४ ।

‡ का० औ० सू० १६ १ ११ ।

§ यद्यपि तैत्तिरीयसामिधेनीसङ्ख्या एकादशैव पर मादयन्तयो
ऋचोक्तिस्त्रिराष्ट्रतया पञ्चदशैव सम्यद्व्यते । तदुक्तं पुरस्तात् “त्रि,
प्रथमा मन्वाद् त्रिरुत्तमाम् ताः पञ्चदश सम्यद्व्यते”-इति (१ का०

अत्र “समिध्यमानो अध्वरे”—इत्यृक् * , समिद्धो अग्न आहुत”
 —इत्यृक् † , अनयो प्रकृतिगतयो सामिधेनीमध्यपठितयो-
 ऋचोर्मध्ये “समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्तु”—इत्याद्या नव ‡
 ऋचो दध्यात् । पृथ “प्र वो वाजा अभिव्यव”—इत्याद्या
 पञ्चदश § , इदानीं मध्ये निहिता नव , उभयस्य चतुर्विंशति-
 भवतीति तन्नेतद् दर्शयति— “तेषा चतुर्विंशति सामिधेन्य
 इति । अग्निसमिध्नसाधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युत्पत्तेः ।
 “समिधा माधाने षेण्यण्”—इति ॥ षेण्यण् प्रत्यय । सामि-
 धेनीगता चतुर्विंशतिसंख्या प्रशंसति— “चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै
 सवत्सर इति । सवत्सरस्य द्वादश मासा , मासस्य द्वाद्वर्द्धमासौ ,
 इति सवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासा , तादृश सवत्सर
 एवाग्नि , “सवत्सरे कुमारोऽजायत”—इति प्रागान्नात् ¶ ।
 अग्ने सवत्सरात्मकत्वेन प्रकृते किं मायात मिति , तत्राह—
 “यावानग्निरिति । ‘अग्नि’ ‘यावान्’ यत्परिमाण , ‘अस्य’
 अग्ने ‘यावती’ यत्परिमाणा ‘मात्रा’ अवयवा यावन्त , ‘तावता’

२ अथ्या० ५ ब्रा० ६ , ७ क) । ऋकसंहिताया मान्नात् प्र वो वाजा ,
 —इति सूक्तं यद्यपि पञ्चदशर्गात्मकम् (३ २७ १—१५) , तथापीह
 तस्य न ग्रहणं युज्यते , तच्च समिद्धवत्या ऋचोऽभावात् ‘समिध्यमान
 समिद्धवत्योरन्तरे’—इतिविधानस्य वेयर्थपक्षे ।

* तै० ब्रा० ३ ५ २ ६ (तै० स० ३ २८ ४) ।

† तै० ब्रा० ३ ५ ३ १० (ऋ० स० ५ २८ ५) ।

‡ वा० स० २७ १—६ , तै० स० ४ १ ७ १—६ ।

§ तै० ब्रा० ३ ५ २ १—११ । आद्यन्तयोऋचोस्त्रिस्त्रिराष्टनोव
 पञ्चदशत्व मिह सम्पद्यत इत्युक्तम् ।

॥ पा० ४ ३ १२० सू० १० वा० । ॥ ४० पृ० १७ प० द्रष्टव्यम् ।

तत्परिमाणौ तैरंगैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सन्दीपितवान् भवति । अयं मर्थ — अग्ने सवत्सरात्मकत्वे सवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवा मासार्द्धमासाद्यात्मान् , तावन्निरवयवै 'एन' चित्याग्निं 'समिन्धे' । अथ वा "यावानग्निरिति , अवयवान्नि-परिमाणवचनम् , "यावत्स्य मात्रेति , अवयवपरिमाणवचनम् , 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आह-वनीय 'समिन्धे' इति । अग्नेनाग्निं स्वयं मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति । तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निं समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"—इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्देव चतुर्विंशतिरिति । गायत्र्यात्मकत्वं मन्त्रे प्रागुक्तम् — "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहु गायत्र्योऽग्निरिति"—इति † । "तावतैवेति । गायत्र्यक्षरसङ्ख्याकैरवयवै, 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्देवेति । "चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशति सङ्ख्याकावयवयुक्तं 'चतुर्विंश' । तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति । हस्तयोर्भवा अङ्गुलयो दश , पादयोर्भवा दश , 'चत्वार्यङ्गानि' पादद्वन्द्वमुखमस्तकाख्यानि । एव चतुर्विंशतिरङ्गानि , 'पुरुष' उक्तावयवयुक्तं 'प्रजापतिः' प्रजापतिरूपः । "स एव पुरुष प्रजापतिरभवत्"—इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्वं मुक्तम् ‡ । प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुष प्रजापति-

* ऋ० सं १ १५ ६ ।

† पुरस्ताद् ४२ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्ताद् २ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

रभवद्य मेव स योऽय मग्निश्चीयते”-इति * , तथाचैवाध्याये
 “प्रजापतिरग्निरुपाख्यध्यायत्”-इत्युपक्रम्य , “ततो वै प्रजापति-
 रग्निभवत्”-इत्यन्तेन † । “तावतैवैन मिति । तावत्परिमाणेन
 चतुर्विंशत्यङ्गात्मनाग्निना ‘एनम्’ अग्नि दीपितवान् भव-
 तीति ॥ २३ ॥

“उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु “प्र
 वो वाजा”-इत्याद्या गायत्रय ‡ , “समास्त्वान्न ऋतवो वर्द्ध-
 यन्तु”-इत्याद्या त्रिष्टुप्कन्दस्का § , ता उभयी अनुब्रूयात् ,
 होतेति शेष ।

सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्कन्दसि प्राणात्मसमिन्धनरूपेण
 प्रशंसति— “प्राणो गायत्रीति । गायत्र्यास्त्रिपात्त्वम् , प्राणस्य
 च प्राणापानव्यानात्मना त्रिस्त्रिसङ्ख्यावत्त्वम् । त्रिष्टुभो वीर्यरूप-
 त्वात् उरस सकाशादुत्पत्ते आत्मरूपता । “मध्ये त्रिष्टुभो
 भवन्तीति । प्रथम “प्र वो वाजा”-इत्याद्या “आ नो अध्वरे”
 इत्यन्ता गायत्रय , अन्ते च “समिद्धो अग्निराहुत इत्याद्या
 गायत्रय , समिध्यमानसमिद्धवत्योर्विधीयमाना “समास्त्वान्न
 ऋतव इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थ ॥ । “मध्ये ह्यय मात्नेति ।
 गायत्रीत्रिष्टुभो प्राणापानरूपत्वोक्ते प्राणापानयोराल्मपूर्वपर-
 भागवर्तित्व प्रसिद्धम् , मध्ये त्रिष्टुभा निधानस्योक्तत्वात् ।

* पुरस्ताद् ३ पृ० १ प० द्रष्टव्यम् ।

† १ ब्रा० १-१२ कण्डो (५३-५६ पृ०) द्रष्टव्या ।

‡ ते० ब्रा० ३ ५ २ १-११ ।

§ वा० स० २७ १-६ , ते स० ४ १ ७ १-६ ।

॥ पुरस्तात् २१ कण्डीभाष्य द्रष्टव्यम् ।

प्राप्त गायत्रीसमविभागं वारयन्नाह— “भूयसी पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति । “प्र वो वाजा अभिव्यव”—इत्याद्या एकादश गायत्रय प्रथम मनुवक्तव्या , अन्ते च “समिद्धो अग्नि-राहुत”—इत्याद्याद्यतस्त इत्यर्थः । प्राणा अपि पुरस्तात् नासा-पुटयोरधिक निस्सरन्ति , ब्रह्मरन्ध्रगत मित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं मध्ये निधीयमाना ऋचस्तदनुवचन विधत्ते— “सोऽन्वाह समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्त्विति * । मन्त्रस्थाय मर्थ ,— अत्राग्निपदेन प्रजापतिव्युत्पत्तिः , “ततो वै प्रजापति-रग्निरभवदिति प्रागाम्नानात् † । उत्तरत्र तासां नवानां मग्नि-रेव द्रष्टा प्रजापतिदेवतेति वक्ष्यति ‡ , अतोऽपि अग्निपदेन प्रजा-पति रेव सम्बोध्य । हे ‘अग्ने ।’ सवत्सरात्मक प्रजापते । ‘त्वा’ त्वा विस्त्रस्तम् ‘ऋतव’ वसन्ताद्या , प्रजापते सवत्सरात्मकत्वात् तद-वयवा ऋतव ‘समा’ , ‘सवत्सरा’ च ‘वर्धयन्तु’ । ‘ऋषय’ ‘ऋषि’ पदेन प्राणा उच्यन्ते , “के त ऋषय ? इति , प्राणा वा ऋषय ”—इति श्रुते § । ‘यानि सत्या’ सत्कर्मणि , तानि च त्वा वर्धयन्तु । अतोऽवयववृद्धे ‘दिव्येन’ द्युलोकभवनेन आदित्येन ‘सन्दीदिहि’ सन्दीप्ती भव । “दीदयति दीप्तिकर्मा”—इति यास्कः ॥ । दीव्य-

* “समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्तु सवत्सरा ऋषयो यानि सत्या । सन्दिध्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आ भाहि प्रदिशन्तसः”—इति वा० स० २३ १ ।

† पुरस्तात् (५६ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ एतत्परस्या मेव (६० पृ० १ पं०) स एता अपश्यत—इत्यादि ।

§ इहेव पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१ क० ३ पं०) ।

॥ निघ १ १६ ५ । निरु० १० २ ६ ।

तेर्वा यङ्लुकि लोटि सेहौं “लोपोव्योर्वलि”-इति * लोपे अभ्यासदीचे कृते रूपम् । ‘विश्वा’ सर्वाश्चतस्र प्रदिशश्च ‘अभि’ लक्ष्य ‘आभाहि’ “भा दीप्ती” † भाहि । अत्रान्तर्णीतस्यार्थे दीपयेति ।

मन्त्राणां मर्थं विवक्षु तेषां प्रजापतिसमिन्धनार्थता दर्शयति— “प्रजापति विस्त्रस्त मिति । यदा ‘विस्त्रस्तं’ विश्लिष्टाङ्ग ‘प्रजापतिम्’ अग्नि ‘समदध्यात्’ सयोजितवान्, ‘त मब्रवीत्’, प्रजापतिरिति शेष । ‘मत्सन्निता’ मम पर्याप्ता या ‘सामिधेन्य’, ‘ताभि’ ‘मा’ मा प्रजापति ‘समित्स्व’ सन्दीपयेति । इन्धेलीटि मध्यमे रूपम् ॥ २५ ॥

एव मुक्तोऽग्निः प्रजापतिः समिन्धनार्थं सामिधेनीमन्त्रान् दृष्टवानित्याह— “स एता अपश्यत् समारुत्वाग्निं ऋतवो वर्द्धयन्त्वित्तीति । ‘इति’ शब्द प्रकारे । एवमकारा नव ऋचोऽपश्यदित्यर्थः ‡ ।

मन्त्र प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “समारुत्वाग्निं ऋतवो वर्द्धयन्त्वित्येतदिति ॥ २६ ॥

नवानां मपि ऋचा मेकाभिधेयतां दर्शयति— “ता एता एकव्याख्याना इति । एकार्था इत्यर्थः । त मेवाथ दर्शयति— “एत मेवाभीति । ‘यथा’ येन प्रकारेण अग्नि ‘एत मेव’ प्रजापति ‘सम्कुर्यात्’, ‘एत’ विस्त्रस्त ‘सन्दध्यात्’ सयोजयेत्, तथा ‘एत’ ‘जनयेत्’ उत्पादयेत् । एव

* पा० सू० ६ १ ६६ ।

† अदा० प० १०४० घा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ११

मर्थवत्त्वेन व्याख्यासास्य मिति तात्पर्यम् । तासा मन्व्यार्थेयत्वं प्रजापतिदेवत्वत्वं च दर्शयति— “यदग्निरपश्यदिति । ‘समैष्टु’-इति लङि “आडजादीनाम्”—इत्याडागम * ॥ २७ ॥

कात्यायन — “आप्रियो द्वादशोर्द्धा अस्येति । तद् द्वादश-सङ्ख्या प्रयाजयाज्या विधत्ते— “द्वादशाग्निय इति । तनू-नपान्नराशसयो साहित्ये द्वादशत्वम् । आप्रीगतां सङ्ख्या सव-त्सरत्वात्मना प्रशंसति— “द्वादशमासा सवत्सर इति । सवत्सरे जातत्वादग्नेस्तदात्मकत्वम् । “यावानग्निरिति । अवयवपरि-माणवचनम् । “यावत्स्य माचेति । अवयवपरिमाणवचनम् । ‘तावता’ तत्परिमाणैरवयवैर्मासात्मभि ‘एनम्’ अग्निम् ‘आप्रीत-वान्’ भवति । सवत्सरस्य मासा अवयवा , तदात्मकस्याग्ने-रपि प्रयाजयाज्या अवयवा , अग्नेन स्वीरेवावयवैरग्निराप्रीत-वान् भवतीत्यर्थः † ॥ २८ ॥

द्वादशसङ्ख्या मेव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तौति— “यद्देव द्वादशेति । ‘इय वै जगती’ पार्थिवान्नपूरितप्रजापतिमध्य-शरीरादुत्पत्तेर्जगत्या भूमिरूपत्वम् । ‘अस्या’ भूमौ ‘सर्वे’ जगत् स्यावरजङ्गमात्मकं तिष्ठति । “इय सु वा अग्निरिति । भूमा-वधिकरणे सर्वेषा मग्नीनां चयनाधाराधेययोरग्नेर्भूमि-रूपत्वम् । “तावतैवेति । तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्याक्षरात्मकैरवयवै-राप्रीतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

“यद्देव द्वादशेति । ता मेव सङ्ख्या सर्वच्छब्दोरूपजगत्या-त्मना प्रशंसति— “जगती सर्वाणि छन्दासीति । जगत्यां सर्वेषां

* या० सू० ६ ४ ७९ ।

† का० श्रौ० सू० १६ १. १२

गायत्र्यादीनां हृन्द्वा मन्तर्भावात् , अधिकाक्षरत्वात् । “ताव-
तैवेति । तावत्सङ्गाकौ हृन्द्वरूपैर्जगत्क्षरैरेव अग्नि प्रीणित-
वानिति ॥ ३० ॥

तानाग्नीमन्त्रान् दर्शयति— “ता एता जङ्घा अस्मिन् समिधो
भवन्तीति * । एतासां सृचा मर्थं विवक्षुः प्रजापत्याग्नीणनार्थता
दर्शयति— “प्रजापति विस्त्रस्त मिति ॥ ३१ ॥

प्रजापतिना स्वप्रीणनार्थं मभ्यर्थितोऽग्निराग्नीमन्त्रान् दृष्टवा-
नित्याह— “स एता अपश्यदूर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीतीति ।
‘इति’-शब्दः प्रभृतौ , एतदाद्या द्वादश ऋचो दृष्टवान् ।

प्रथममन्त्रस्थाय मर्थं ,— अत्रापि अग्निरूपः प्रजापतिरेव
सम्बोध्य , पूर्वं “ताभिर्मा प्रीणीहीति”—इति प्रजापतिप्रीणन-
स्योक्तत्वात् † । ‘अस्य’ प्रसिद्धस्य अग्ने ‘शुक्रा’ शोचमानानि,
‘शोचीषि’ तेजासि , ‘जङ्घा’ जङ्घानि भवन्ति , ‘द्युमत्तमा’
नेर्लोप , वीर्यवत्तमानि । अग्निं विशिनष्टि— ‘सुप्रतीकस्य’
शोभनावयवस्य प्रजापते ‘सूनु’ पुत्रस्य । प्रजापतेर्विस्त्रस्त
सन्धानोक्तेस्तत्पुत्रत्वम् । प्रतिपादः मनूय व्याचष्टे— “जङ्घा
द्येतस्य समिधस्येति ॥ ३२ ॥

एतेषां माग्नीमन्त्राणां मेकाभिधेयता दर्शयति— “ता एता
एकव्याख्याना एत मेवाभीति । “समास्त्वान् ऋतव ”—इत्युक्त-
ब्राह्मणवाक्यवद् व्याख्येयम् ‡ । पूर्ववदेवान्नि प्रजापतिसम्बन्ध
दर्शयति— “ता आग्नेय्य इति ॥ ३३ ॥

* वा० ख० २७ ११—२२

† एतत्पूर्वस्या मेव कङ्क्षां द्रष्टव्यम् (६१ पृ० १० प०) ।

‡ ६० पृ० १ पं० , ७६ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम् ।

“ता विषमा विषमपदा इति । ‘ता’ प्रयाजयाज्या-
 ‘विषमा’, वैषम्य मेव दर्शयति ‘विषमपदा’ पादैर्विषमा ,
 काश्चन त्रिपदा काश्चन चतुष्पदा , अत एव ‘विषमाक्षरा’
 अक्षरैरपि विषमा , न्यूनाधिकाक्षरैर्युक्ता , अत एव ‘कुन्दासि
 विषमाणि’ काश्चन त्रिष्टुभ , काश्चन गायत्र्य , काश्चन उष्णिह ।
 “अथो यान्यस्याध्यात्म मिति । ‘अस्य’ अग्ने ‘अङ्गानि’ अपि
 ‘विषमाणि’ न्यूनाधिकपरिमाणानि । अत एव विषमाभिराप्रित
 प्रजापतेर्विषमाणि अङ्गानि प्रीणितवान् भवतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥

अथ प्रागुक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशूनमुलक्ष्य निर्वापनीयं
 पशुपुरोडाश सदेवताकं विधत्ते— “वैश्वानर पशुपुरोडाश
 इति । विश्वानरहितत्वात् सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ ३५ ॥

“यद्देव वैश्वानर इति । सर्वचितीना ममृतात्मकत्वोक्ते-
 रग्नीना मृतुत्व मुक्त मित्याह— “अग्नयो वा ऋतव इति ।
 “वैश्वानर पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत
 इति मत्वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्नि-
 सम्बन्धस्योत्तमार्थं मिदं प्रक्षिपन्ति , तदतिरेकेण दूषयति—
 “यदग्नय इतीति । “स्यादति तद्वेचयेदिति । तस्य पुरोडाशस्य
 द्वादशकपालसंस्कृतत्वं विधत्ते— “द्वादशकपाल इति * ।

अथात्र वपापुरोडाशहविषा मग्निदेवत्या कामपदयुक्ता याज्या-
 नुवाक्या विधत्ते— “आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या इति ॥ ३६ ॥

अत्र कात्यायन.—“त्वङ्मस्तिष्कोद्भूतानि घृताक्तानि शिरासि
 निदधाति, सकलानि वा , अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृन्म

यानि वानालभ्येतान्”—इति * । त्वगेव त्वक्, मस्तिष्कशब्देन शिर कपालगता मज्जाभिधीयते, ते उद्धृत्य दृढसिक्तानि उक्त-पुरुषादिपञ्चपशुशिरासि, ‘सकलानि’ त्वङ्मस्तिष्कसहितानि ‘वा’ दध्यात्, अथ वा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूनालभ्य सञ्ज्ञपन मङ्गत्वेत्यर्थ, ‘अन्यानि’ सञ्ज्ञपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात्, अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन ‘हिरण्ययानि’ सुवर्णनिर्मितानि, ‘मृन्मयानि’ वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रय मिति सूत्रार्थः ।

तत्र आलम्भपक्ष एव मुख्य इति सिद्धान्तयितुं तान् पक्षान् सदोषान् कृत्वोपन्यस्यति— “तच्चैक इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि वित्त्वोपदधतीत्यादिना । ‘इत्येव’ यच्चमाणप्रकारेण ‘वित्त्वा’ विदे-र्लाभार्थस्य क्ता-प्रत्यये रूपम्, लब्ध्वा, सम्पाद्येत्यर्थः । ‘उभयेन’ लाभालम्भाभ्याम् ‘एते पशवो भवन्ति इति’ वदन्त ‘एके’ इति समन्वयः । प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् ‘तानि’ शिरासि ‘अना-प्रीतानि’ जातानीत्यर्थः ।

एतैरेवोपधाने इष्टानिष्टे दर्शयति—। “तच्च तथाषाढेरिति । (‘सौश्रोमतेयस्य’) शुश्रोमती नाम काचन मुनिपत्नी, तस्या अपत्यं माषाढिर्नाम ऋषिः, तस्य । तथा सञ्ज्ञपनहतानि शिरासि ‘उपदधु’, ‘ततः’ तदनन्तरं ‘स’ आषाढि द्विप्र एव काले नृतवान् ॥ ३७ ॥

कुणपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्ययशीर्षोपधानं केचिद् वदन्तीत्याह— “हिरण्ययान्यु द्वेके कुर्वन्तीति । यद्यपि ‘अमृ-

तेष्टका', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैत्तिरीयान् युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

“मृन्मयान्यु हैक इति । ‘एते’ पुरुषादयः ‘पशवः’ ‘उत्सन्ना’ आलब्धव्यत्वात्, अतः किं मृन्मयकरणमिति, तत्राह—
‘यद्वै किञ्चेति । ‘यत् किञ्च उत्सन्नं’ वस्तु भवति, ‘तस्य सर्वस्य’ ‘इयं’ पृथिवी ‘प्रतिष्ठा’, नष्ट पृथिवी मन्वेतीति तस्या प्रतिष्ठात्वम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे नष्टा ‘पशवः’ ‘गताः’, ‘ततः’ तस्मात् प्रदेशात् ‘एनान्’ पशून् ‘सम्भराम’ नेष्याम ‘इति’ मृन्मयाकरणे युक्तिः । “न तथा कुर्यादिति, तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपञ्चालम्भपञ्च सिद्धान्तयति— “यो वा एतेषां मिति । ‘आवृत्तं’ प्रयानक्रमम्, तद्विधायकं ‘ब्राह्मणम्’ ‘च’ अविदुष एव ‘एते’ पशवः ‘उत्सन्नाः’ । “स एतानिति । ‘स’ विद्वान् । “यावदस्य वशः स्यादिति । ‘अस्य’ चिन्वत पुरुषस्य ‘यावत्’ कर्मप्रयोगः ‘वशः’ ‘स्यात्’ स्वाधीनो भवेत्, ‘स पशूनालभेत’ इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठातृसम्प्रदायः प्रमाणयति— “तान् हैतान् प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्यं ‘सायकायनः’ ‘श्यापर्णः’ नाम ‘अन्तमः’ चरमः ‘आलेभे’ । ‘अन्तरेण’ प्रजापतिश्यापर्णयो-
रन्तरालकाले ये अनुष्ठातारः, ते ‘एतानेव’ पञ्च पशून् ‘आलभन्ते’ आलेभिरे ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपञ्चालम्भपञ्च उक्तं, इतः परं प्राजापत्य-
वायव्यपक्षौ वक्ष्येते * । तत्र पञ्चा अपि समविकल्पाः ।

तत्रेदानीं मपि अनुठाहमि पञ्चपञ्चालम् कार्यं इति
मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— “अथैतर्हिमी हावेवालभ्येते इति ।
‘अथ’ इति पञ्चान्तरप्रारम्भे । ‘एतर्हि’ अधुना । एतच्छब्दात्
कालाथेर्हिन् प्रत्ययः * । ‘प्राजापत्य वायव्यश्च’ इति द्वौ पशू
‘आलभ्येते’ । तावपि समविकल्पाविति प्रागुक्तम् । ‘अत’
‘तयो’ एतयो पश्वो विधायक ‘ब्राह्मणम्’ ‘उद्यते’ भण्यते ।
“वद व्यक्ताया वाचि” †, लिटि “वचिस्वपियजादीना किति”—
इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ ३८ ॥ ४ [२ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

— — — — —

* “इदमोर्हिन्”—इति पा० ५ ३ १६ क० ।

† भा० प० १०० घा० ।

‡ पा० सू० ६ १. १५ ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरि. ॐ ॥

प्राजापत्यं चुरका आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं
चित्वाग्निरभवत्तद्यदेतु मालभते तदेवाग्नेरन्त पर्ये-
तीति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । इयानि वै श्यामस्य लोमानि
शुक्लानि च कृष्णानि च इन्द्र मिथुन प्रजुनन
तदस्य प्राजापत्यं रूपं तूपरो भवति तूपरो हि
प्रजापतिः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यः । द्वादश मासाः
पञ्चऋतवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एक-
विंश एष प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ३ ॥

यदेवैकविंशतिः । एकविंशो वै पुरुषो दश
हस्त्या अङ्गुलयो दश पादा आत्मैकविंशः पुरुषः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतत् समिन्धे ॥ ४ ॥

उभयीर्गायत्रीञ्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासां मुक्तो
बभ्रुरुक्तम्वेवान्वृचं हिरण्यगर्भं वत्याधारमाघायरति
प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भं प्रजापतिरग्निर्द्वादशा-
प्रियस्तासां मुक्तो बभ्रुरुक्तम्वेवान्वृचं प्रजापत्य-
पशुपुरोडाशो य एव पशोर्बभ्रुः स पुरोडाशस्य
द्वादशकपालो द्वादश मासा सव्वत्सर सव्व-
त्सर प्रजापतिः कइत्यो याज्यानुवाक्याः को हि
प्रजापति ॥ ५ ॥

अथैतं व्यायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरं माल-
भते प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुव्यैक्षत तस्यात्यान-
न्देन रेतः परापतत् सोऽजः शुक्लस्तूपरो लघुद्व-
भवद्रसो वै रेतो यावानु वै रसस्तावानात्मा
तद्यदेतं मालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति शुक्लो
भवति शुक्लं हि रेतस्तूपरो भवति तूपरं हि
रेतो व्यायवे भवति प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्
दधाति ॥ ६ ॥

यदेवैतु व्यायवे नियुत्वते । शुक्रं तूपरं माल-
भते प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्त्य-
यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् त मस्मिन्नेतेन
पशुनादधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्यायवे भवति
प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः
प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो
हि व्यायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्यायुः * ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै सव्य-
त्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैन मेतत् समिन्धे ॥ ८ ॥

यदेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश
प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो वीवाः षोडश-
शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापति-
रग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
समिन्धे ॥ ९ ॥

उभयौर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासां मुक्तो
बन्धुरक्तम्बेवान्वच द्वादशाप्रियस्तासां मुक्तो बन्धु-
रक्तम्बेवान्वच प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽतो स
काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्यिर्य चरका
प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशोऽर्हुः ह प्रजापतेर्वायुरर्हुं प्रजापतिस्तद्य-
दुभौ व्यायव्यौ स्यातां मुभौ वा प्राजापत्यावर्हुः
हैवास्य कृतः स्यान्नर्हुं मय यदायव्यः पशुर्भवति
प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतः सर्वं कृतम्
प्रजापतिः सुस्करोति ॥ ११ ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशः प्रजापतिः त्विन्द्रस्तं यत्र देवाः सम-
स्कुर्वन्तः योऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
मस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्यैतेन पुरोडाशेनात्मा-
नः समस्कुर्वन्तः यत् प्राजापत्यो भवति प्रजा-
पतिर्ज्ञात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः सव्यत्सरः
संव्यत्सरः प्रजापतिः कदत्थौ याज्यानुवाक्ये को हि
प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद्यद्वपां पुरस्ताज्जुहोति । य एवायं पुर-
स्तात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्च-
रन्ति मध्यतो ह्यय मात्माथ यद्विषोपरिष्ठाञ्चरन्ति
य एवायं मुपरिष्ठात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधाति
शुक्लवत्या याज्यानुवाक्या. स्युः शुक्लरूपाणां मुपाप्यै
नियुत्वत्यो यदेवनियुत्वद्रूप तस्योपाप्यै ॥ १३ ॥

तदु वा ऽत्राहु । ऋपाया एव शुक्लवत्यौ
स्याता मेतावद्वै पशौ शुक्लं यद्वपां शुक्लवत्यौ नियु-
त्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्यद्रूप तस्योपाप्या
ऽहति ॥ १४ ॥

यदेवैतं पशुं मालुमते । एतस्मिन् ह पशौ
सुर्व्वेषां पशूनां रूपं यत्तूपरो लप्सुदी तत्
पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तू-
परः केसरवास्तदुश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानुश्वो
यदष्टाशफस्तद्गोरूपं मष्टाशफो हि गौरथ यदस्या-
वेरिव । शफास्तद्वे रूपं यदजस्तदजस्य तद्यदेत
मालुमते तेन ह वैवास्यैते सुर्व्वे पशव आलब्धा
भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतैते वा पञ्च

पशुव एषु वा प्राजापत्य एषु वा नियुत्व-
तीयः ॥ १५ ॥

तु पौर्णमास्या मालभेत । अमावास्याया
मालभेतेत्यु हैक ऽचाहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः
स एतां रात्रिं मिह व्वसति तद्यथोपतिष्ठन्त माल-
भेतैव तदिति ॥ १६ ॥

तद्वै पौर्णमास्या मेव * । असौ वै चन्द्रः
पशुस्त देवाः पौर्णमास्या मालभन्ते यच्चैन देवा
आलभन्ते तदेन मालभा ऽद्विति तस्मात् पौर्ण-
मास्या यदेव पौर्णमास्या पौर्णमासी ह वाव
प्रथमा व्युवास तस्मादेव पौर्णमास्याम् † ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्या मेव ‡ । एषा ह सव्वत्सरस्य
प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्त-
रैषोत्तमा या पूर्व्वी मुखत एव तत् सव्वत्सर
मारभते ॥ १८ ॥

स वा ऽद्वष्टैव पौर्णमासेन § । अथ पशु माल-

*, † 'मेव'—इति ग 'मेव'—इति घ ।

† 'पौर्णमास्याम्'—इति ग ।

§ 'पौर्णमासेन'—इति क, ख, ग, ङ

भेत पौर्णमासेन वा ऽद्वन्द्वो ब्वृच पाप्मानं
हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मरभत तथैवैतद्यजमान पौर्ण-
मासेनैव ब्वृच पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म-
रभते ॥ १६ ॥

तद्वा ऽउपांशु भवति । एतद्वैतैः प्रजापति
पशुभिः कर्मेयेष तद्वाञ्छानक्षेवैवामानिरुक्त मिव
तस्मादुपांशु * ॥ २० ॥

यदेवोपांशु । प्राजापत्यं वा ऽएतत् कर्म
प्रजापतिं ह्येतेन कर्मणारभते ऽनिरुक्तो वै प्रजा-
पति ॥ २१ ॥

यदेवोपांशु † । रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपांशु
वै रेत सिच्यते ब्वपा पशुपुरोडाशो हविरेता-
वान् हि पशु ‡ ॥ २२ ॥

अष्टकाया मुखां सम्भरति । प्राजापत्य मेत-
द्दृश्यदृष्टका प्राजापत्य मेतत् कर्म यदुखा प्राजा-
पत्य ऽएव तद्वहन् प्राजापत्य कर्म करोति ॥ २३ ॥

* 'तस्मादुपांशु'—इति ग ।

† यदेवोपांशु—इति ग । 'यदेवोपांशु'—इति ख, घ ।

‡ 'पशु'—इति ग ।

यदेवाष्टकायाम् । पृथ्वैतत् संवत्सरस्य यदु-
ष्टका पृथ्वैतदग्नेर्यदुखा पृथ्व्येव तत् पृथ्व्यं
करोति ॥ २४ ॥

यदेवाष्टकायाम् । अष्टका वा ऽउखा निधि-
र्हा ऽउद्धी तिरुद्धी रास्ता तच्चतुश्चतस्र उद्धास्तदष्टा-
वष्टकाया मेव तदुष्टका करोति ॥ २५ ॥

अमावास्याया दीक्षते । अमावास्यायै वा अग्नि
यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञ जमया-
नीति ॥ २६ ॥

यदेवामावास्यायाः । रेतो वा ऽएतद् भूत
मात्मानः सिञ्चत्युखाया योनौ यद्दीक्षते तस्मा-
ऽएत पुरस्ताल्लोक करोति यद्दीक्षितो भवति त
कृतं लोक मभि जायते तस्मादाहु कृत लोक पुरुषो-
ऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥

स यत् कनीय संवत्सराद्दीक्षित. स्यात् । अ-
लोका इष्टका उपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्ये-
रन्नथ यज्ञयसो लोकान् कृत्वेष्टका नानूपद-
ध्याल्लोका इष्टका अतिरिच्येरन्नथ यदमावास्याया
दीक्षित्वामावास्याया क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथास्त्रापूर्यमाणपक्षे
सर्वो ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति
क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्ध्वानि क्रया-
दहानि कथं मद्य ते लोका अनूपहिता भवन्तीति
यदा ऽअमावास्याया दीक्षित्वा मावास्याया क्रीणाति
तद्यावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उप-
दधात्यथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशे-
ऽह्युरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सो
ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि
तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मास-
स्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि
तद्या अमृत्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते
लोका अनूपहिता भवन्ति तत्समा लोकास्त्रेष्टकाश्च
भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशु
मालभते या प्रथमाष्टका तस्यां मुखां सुप्नरति

या प्रथमामावास्या तस्या दीक्षत ऽएतद्वै यान्येव
संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि
च तदाप्नोत्यथात सम्पदेव * ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतत् कर्म संवत्सरं मग्नि
माप्नोति कथं सवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽद्रुत्ये-
तेषां द्वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिं सामि-
धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिंशदेकादशानुयाजा
एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिंशत् † । साष्टाचत्वारिंश-
दक्षरा जगतीय वै जगत्पञ्चाष्टं ह्रीदष्टं सर्वं
जगदियं मु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते
यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्देवाष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशद-
क्षरा वै जगती जगती सर्वाणि कुन्दांसि सर्वा-
णि कुन्दांसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '०शत'—इति ग , '०शत—इति घ ।

अथ यानि दश । सा दशाक्षरा विराड्
 विराडग्निर्हृश दिशो दिशोऽग्निर्हृश प्राणाः
 प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्
 भवति ॥ ३४ ॥

व्वपा पशुपुरोडाश * । तत् षष्टिं षष्टि-
 मासस्त्राहोरात्राणि तन्मास माप्नोति मास आप्न
 ऋतु माप्नोत्यृतु सव्वत्सर तत् संव्वत्सर मग्नि
 माप्नोति ये च स व्वत्सरे कामा अथ यदुतोऽन्यद्यदेव
 स व्वत्सरेऽन्नं तत्तत् † ॥ ३५ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यस्य ‡ । एकविंशति सामि-
 धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत्त्रयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ए-
 कादशोपयज तत् पुञ्च पञ्चाशद्वपा पशुपुरो-
 डाशो इविस्तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामो
 ऽचैव त माप्नोति द्वात्राघारौ तत् षष्टिं स यः षष्ट्यां
 कामो ऽचैव त साप्नोत्यथ यदुतोऽन्यद्यदेव स व्वत्सरेऽन्नं
 तत्तत् § ॥ ३६ ॥

* 'पशुपुरोडाश'—इति ग ।

†, § तत्तत्—इति ग ।

‡ 'प्राजापत्यस्य'—इति ग, 'प्राजापत्यस्य'—इति क ।

अथैतस्य नियुत्वतीयस्य । सप्तदश सामिधेन्यो
 द्वादशाप्रियस्तदेका न त्रिंशदेकादशानुयाजा एका-
 दशोपयजस्तदेकापञ्चाशदपा पशुपुरोडाशो हविस्त-
 चतुष्पञ्चाशद् द्वावाघारौ द्वौ स्विष्टकृत्तौ तदष्टापञ्चा-
 शत्सु योऽष्टापञ्चाशति कामोऽचैव त माप्नोति
 ध्वनस्पतिश्च व्वसाहोमश्च तत् षष्टिः स यः षष्ट्या
 कामोऽचैव त माप्नोत्यथ यदुतोऽन्यद्युदेव सव्य-
 त्सरे ऽन्नं तत्तदेव मु हास्यैतत् कर्म संवत्सर
 मग्नि माप्नोत्येव ऽ सव्यत्सरेणाग्निना सम्प-
 द्यते ॥ ३७ ॥

तदाहुः* । नैतस्य पशोः समिष्टयजूंषि जुहु-
 यान्न हृदयशूलेनावभृथ मभ्यवेयादारम्भो वा ऽएषो
 ऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयजूंषि-
 सऽस्थावभृथो नेदारम्भे देवता व्यवसृजानि नेद्
 यज्ञं सऽस्थापयानीति स वै स मेव स्थापयेदेतेन
 पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद्यैतस्याग्नेरन्तं न
 पर्यैतस्मात्सऽस्थापयेद्यदेव सऽस्थापयति प्राण एष

* 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

पशुस्तस्य यदन्तरियात् प्राणस्य तदन्तरियाद्यदु वै
प्राणस्यान्तरियात् तत एवं म्रियेत तस्मात् स मेव
स्थापयेद्यातो व्रताना मेव * ॥ ३८ ॥

तदाहुः † । नैतेन पशुनेष्टोपरि शयीत न
माप्स मग्नीयाद्यन्मिथुन मुपेयात् पूर्वद्वीक्षा वा ऽएष
पशुरनवकृप्तं वै तद्यद्वीक्षित उपरि शयीत यन्माप्स
मग्नीयाद्यन्मिथुन मुपेयादिति नेष्ट्वेवैषा द्वीक्षा
मेव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिन मिष्टका वा
ऽएतां कुरुते तस्माद् काम मेवोपरि शयीतैतदु
सुखं मन् यदेते ‡ पशवस्तदद्यान्नाप्त मारब्धं भवति
तद्यानि कानि चामधुनोऽशनानि तेषा मन्
सुखेष्वा कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु
नोपेयात् पुरा मैत्रावरुण्यै पयसायै तस्योपरि
बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः § । तद्यादेतस्मिन्वक्षो दक्षिणां नेम्ने-
ऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् ब्रह्मण ऽथादिष्टदक्षिणां

* 'मेव'—इति ग । 'मेव'—इति ङ ।

†, § 'तदाहुः'—इति ग, ङ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

‡ 'यदेते'—इति ग ।

दद्याद् ब्रह्मा वै सुर्वी ब्रह्मस्तदक्ष सुर्वी यज्ञो
भिषज्जयितो* भवतीति न तथा कुर्यादिष्टकां वा
ऽएता कुरुते तद्यथेष्टकाया मिष्टकाया दद्यात्साहस्र-
दमुर्ध्वं दद्याद्युदयोपकुल्लेपे ॥ ४० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुपक्षाने सम्प्रदाय दर्शयति— “प्राजापत्यं
चरका चालभन्त इति । चरका नाम चरकप्रोक्तशाखाध्यायिनी
महर्षयः । तत्र फलमाह— “प्रजापतिरग्निं चित्वेति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्णं विधत्ते— “श्यामो भवतीति । ‘श्याम’ शृङ्ग-
क्षण्वर्णद्वययुक्तं पशु कार्य इत्यर्थः । तद् वर्णद्वयं प्रजापतिः स
इत्युपपादयति— “इयानि वै श्यामस्य लोमानीति । प्रजापते-
र्लोकप्रजननसद्भावात् उक्तविधिरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम् ।
गुणान्तरं विधत्ते— ‘तूपरो भवतीति । विषाणरहितस्य प्रजापते-
रपि शृङ्गरूपस्योत्तमवस्तुनो राहित्यादिति तत्साम्यम् । अत्र कात्या-
यनः— “श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्”—इति † ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानसमिधवत्यो-
र्ज्वलोर्मध्ये “समास्वान कृतव”—इत्याद्या षड्सह्या ऋचो
निदध्यादिति ‡, तदिह विधत्ते— “तस्यैकविंशति सामिधेन्य

* भिषज्जितो’ भिषज्जयितो’—पाठौ च इत्यौ डा० वेबरमहोदयेन ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ३३ ।

‡ पृ० ५६, क० २५, एतद्भाष्यं च इत्यम् ।

इति । प्रकृतिगत पञ्चदश, इदानीं धाव्या षट् * , उभय
एकविंशतिरित्यर्थः । सामिधेनीगता नैकविंशतिसङ्ख्यां प्रकार-
ज्ञेयेन प्रशंसति— “द्वादश मासा इति । कण्डिकादयः पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ १ , ४ ॥

“उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु पूर्वं
गायत्रीच्छन्दस्का भूयस्य , मध्ये त्रिष्टुभ , अन्ते च गायत्र्य ,
ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थः ।

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मणं मतिदिशति— “तासां
सुक्तो बभ्रुरुक्तस्वेवान्वृच मिति । ‘बभ्रु’ स्तावकं ब्राह्मणम्
‘उक्तम्’, पञ्चपशुविधिप्रकरणे , सामिधेनीषु आसाम् ‘अन्वृच’
प्रत्यृचम् उक्तं मेव, व्याख्यातञ्चेत्यर्थः , “प्राणो गायत्र्यान्वा त्रिष्टु-
बित्यादिना † , “ता एता एकव्याख्याना एत निवाभि यथेत
मेव सस्फुर्यादेत जनयेत्—इति च ‡ ।

अस्मिन् प्राजापत्यपक्षे उत्तराचारे मन्त्रविशेषं विधत्ते—
“हिरण्यगर्भवत्याघार माघारय”—इति § । हिरण्यगर्भपदवत्या
ऋचा आवारा सृचि , उत्तरस्या मिति सामर्थ्यान्नभ्यते ॥ ।
“हिरण्यगर्भं समवर्त्तताग्ने”—इति मन्त्रेणेत्यर्थः ¶ । अत्र किं
मय मविशेषेणोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् सुवाचारे विनियुज्यते,
उत्तोरस्मिन् सुचाचारे ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वा-

* “षट् दध्यात् (धाव्या) — इति का० श्रौ० सू० १६ १ ३४ ।

† , ‡ ५३ पृ० ८ प०, ६० पृ० २७ क० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ १ ३५ ।

॥ हिरण्यवत्याघार माघारयतीतिवचनात्—इति (का० श्रौ०

५० १६ १ ३५) कर्कः ।

¶ वा० सू० १३ ४ ।

घारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्य । कुतः ? देवतासामान्यात्
 पूर्वाघारं तूष्णीं ह्वयमानत्वात् प्रजापतिदेवत्वं , हिरण्यगर्भ-
 मन्त्रस्यापि प्रजापतिर्देवता , “कस्मै देवाय हविषा विधेम”-
 इतिमन्त्रलिङ्गात् * । ‘क’ शब्देन प्रजापतिरभिधीयते , “को
 हि प्रजापति”-इति श्रुते † । अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः
 पूर्वस्मिन् सुवाघारे एव विनियुज्यते इति प्राप्ते , ब्रूम —
 पूर्वाघारे नाय मन्त्र , किन्तुहि ? उत्तराघारे , मन्त्रवत्त्व-
 सामान्यात् । यस्याघारस्य प्रकृतौ मन्त्रो दृष्ट , तत्रैव मन्त्रा-
 न्तरविधानं युक्ततरम् , इतरत्र पूर्वाघारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्र-
 राहित्यादमन्त्रवता विधेया , तद्विशेषे च गौरवं स्यात् । तद्वि-
 उत्तराघारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथं मन्त्रं तद्विशेष-
 विधिरिति चेत् , सत्यम् । ‘इन्द्र’-पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातु-
 योग्यत्वात् , मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति ।
 तस्मात् उत्तराघारे एवायं मन्त्र इति सिद्धान्तः ।

कात्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ — “हिरण्यगर्भ इत्युक्त्वा
 सुवाघारं , पूर्वं देवतासामान्यात् , उत्तरे तु सामान्योपदे-
 शाभ्याम्”-इति ‡ । पूर्वं एव नापूर्वाघारं , प्रकृतिलिङ्गसामा-
 न्यात् । न तु पूर्वं प्रथमं आघारं , इतरत्र वर्ण्यमानपूर्वो-
 त्तरपक्षविरोधात् । ते चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्ये ।

* हिरण्यगर्भं समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातं पतिरेकं आसीत् ।
 स हाघारं पृथिवीं व्यासृतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम”-इति ।

† श्रुत० ब्रा० ४ ५ ६ ४ , ६ २ २ ५ १२ (८७ ८६ पृ०) ,
 ४. ३ ४ , ते० स० १ ७. ६ ६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १. ३५ , ३६ , ३७ ।

“तुल्य मन्यत् सर्वेषु”—इति * यत् कात्यायनेन दर्शितम् , तदिदं माह— “द्वादशाप्रिय इति । एतासां माप्रीणा मपि सङ्गास्तावकं ब्राह्मणं प्रजापतिसंस्कारसन्धानजननलक्षणेकार्य-
व्याख्यानं चातिदिशति— “तासां सुक्ती बन्धुरिति । ‘बन्धु’ ब्राह्मणम् । प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य तत्पशुब्राह्मणं मतिदिशति—
“य एव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्येति । एवं ह्येतत्—
“प्राजापत्यं चरकां चालभन्ते प्रजापतिरग्निं चित्वाग्निरभवत् तस्य देतं चालभन्ते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति”—इति † ।

‘क’ पदयुक्तानां प्रजापतिदेवत्वस्य दर्शयति — “को हि प्रजा-
पतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपशुपक्षं विधत्ते— “अथैतं वायव इति । ‘नियुत्वते’ नियुत्वद्गुणकायं वायवे ‘शुक्ल’ वर्णं , ‘तूपर’ विषाणरक्षितं , चालव्यव्यं ‡ । “प्राजापतिः प्रजां सृष्ट्वा नुव्येक्षतेत्यादिकं “तूपरो हि वायुरित्यन्तं ब्राह्मणं § पशोः शुक्लत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वाद् वायु-
देवत्वस्यैव स्तावकम् । “तूपरो लक्ष्मुदीति । ‘लक्ष्मुदी’ कलाटे शुक्लवर्ण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अस्य पशोः सप्तदश सामिधेनीराह— “तस्य सप्तदशेति ।
कात्यायनोऽपि— “वायवे नियुत्वते प्रवेतलक्ष्मुदी वेदध्यात्”—इति ।

* का० श्रौ० सू० १६ १ ३३ । ‘सर्वेषु निव्यपि पक्षेषु’—इति वृत्तिः ।

† इदमेव पुरस्ताद् (१ ब्रा० १ क० ८६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ चेतः चेतवर्णः , लक्ष्मुदी लक्ष्मुदं कूर्चं तद्वान्—इति कर्कः ।

§ इदमेव ८७ पृ० १४ पं०—८८ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ १ ३८ ।

‘सप्तदशसङ्ख्यां माससंरूपसवत्सरात्मना स्तोति— “सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण ता मेव सङ्ख्यां प्रशंसति— “यद्देव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति । सप्तदशत्वं मेव विभज्य दर्शयति— “प्राणा इति । “चत्वार्यङ्गानोति । बाहुद्वय पादद्वय मित्यर्थः । ‘आत्मा’ मध्यदेहः । ‘जीवा’—इति बहुवचन कण्ठगतधमनि-बहुत्वापेक्षम् ॥ ८ ॥

“उभयीर्गायत्रीरिति । सामिधेन्याप्रीस्तावकं ब्राह्मणं पूर्व-वत् । अत्र वायव्यपथौ प्राजापत्यपशुकरणं प्रशंसति— “अत्रो स काम उपास इति* आहति । यः काम प्राजापत्ये पथौ आहुर्वेदेवादिनः , ‘स’ तादृशः ‘कामः’ ‘अत्रो’ अत्रैव प्राजा-पत्ये पुरोडाशे ‘उपास’ ‘इति’ ‘माहित्य’ नाम ऋषिः उवाच ॥ १० ॥

“यद्देव वायव्य पशुर्भवतीति । ‘वायु’ हि ‘प्रजापते’ ‘अर्धम्’ अर्धभागः , सूत्रात्मरूपत्वात् । ‘प्रजापति’ स्वयं मेव ‘अर्धम्’ अर्धभागः , तत्र यदि पशुपुरोडाशौ ‘उभौ’ अपि ‘वाय-व्यौ’ वायुदेवत्वौ स्याताम् , ‘उभौ वा प्राजापत्यौ’ , तर्हि ‘अस्य’ प्रजापते ‘अर्धम्’ एव तत् ‘कृतम्’ संस्कृतं ‘स्यात्’ , न तु कर्त्तुः प्रजापतिः , उभयात्मकत्वात् तस्येति । एकदेवत्वपशुपुरोडाश-करणे अर्धं तत् कृतं भवेदिति भावः , उभयोर्भिन्नभिन्नदेवत्वयोः करणे सर्वं प्रजापतिः संस्कृतवान् भवति * । निगदसिद्धं मन्यत् । एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये विद्यते—

“कहत्याविति * । ‘क’-शब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वं साह— “को
हीति ॥ ११ , १२ ॥

“तद्यदपा पुरस्ताज्जुहीति”—इत्यादेरयं मर्थ ,— पूर्व वायव्य-
पशोर्वंपायागेन , मध्यतः प्राजापत्यपुरोडाशाचरणेन , अग्न्ये
पश्चिज्जयागेन , उभयतः प्राणान् , मध्ये आत्मानं च निहितवान्
भवतीति ।

वपाहविषोर्नियुत्वत्पदयुक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते— “शुक्ल-
वत्य इति † ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारेण वपाया एव ‘शुक्ल’-पदयुक्ते याज्यानु-
वाक्ये , पशुहविषस्तु ‘नियुत्वत्’ पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्श-
यति— “तदु वा आहुरिति । पूर्व प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पद-
युक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति चयाणां वपापुरोडाशहविषां भिन्ना
याज्यानुवाक्या इत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन— “प्राजापत्य
पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयो , कहत्यो याज्यानुवाक्या
प्राजापत्यस्य , शुक्लवत्यो वायव्यस्य, वपाया वा”—इति ‡ ॥ १४ ॥

पूर्वं पुरुषादयः पञ्च पशव उक्ता , अत्र त्वेक एव वायव्यः ,
तत् कथं मीकेन पशुना सर्वयागसाध्यं फलं लभेत ? अतः
पञ्चपशुपञ्चस्वीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्यापि
वायव्यस्य पञ्चपशुरूपतां दर्शयति— “यद्वैवैत पशुं मालभते,
एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं मिति । प्रागुक्तं

* का० श्रौ० सू० १६ १ ४० ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ३६ , ४० , ४१ ।

पञ्चपञ्चादिपञ्चाणा मन्यतम पक्ष इच्छया कर्त्तव्य इत्याह—
“अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति ।

तान्येव रूपाणि योजयति— “यत्तूपरो लप्सुदीति । ‘केसरा.’
स्तम्भरोमाणि ॥ १५ ॥

पञ्चालम्भकाल विधत्ते— “त पौर्णमास्या मालभेतेति । तच्छब्दः
पूर्वपरामर्शार्थः । वायव्य पौर्णमास्या मालभेत एतदुपलक्षणम् ,
सर्वानपि पञ्च पशून् प्राजापत्य वायव्य वा पौर्णमास्या मालभेते-
त्यर्थः । अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पञ्चपशुपञ्चादौ
सूत्रितम्— “उत्तरस्या फाल्गुन्या पौर्णमासेनेद्वा पञ्च पशूनाल-
भते’—इति * ।

अत्र केषाञ्चित् पक्ष सोपपत्तिक मनुवदति— “अमावस्याया
मालभेतेत्यु द्वैक आहुरिति † । चन्द्रस्य प्रजापतितादृष्य प्रागुक्तम्,
चन्द्रमा मनसो जातः , मनसः प्रजापतिः , तदेतयो कार्यकार-
णयोरभेदोपचारेणेति । स ‘चन्द्र’ ‘एता रात्रिम्’ । अमा-
वास्यारात्रौ ‘इह’ च लोके ओषध्यात्मना ‘वसति’, तस्मात्
‘यथा’ येन प्रकारेण ‘उपतिष्ठन्त’ चन्द्रम् ‘मालभेत’, ‘एव’
‘तत्’ पञ्चालम्भनम् । अमावास्याया पञ्चालम्भश्चन्द्रालम्भसमान
इति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्या मेवालम्भेतेति सिद्धान्तयितुं पुनरनुवदति—
“तद्वै पौर्णमास्या मेवेति । “असौ वै चन्द्र पशुरित्यादेरयं मर्थः—
वस्त्रादयो ‘देवा’ पशुरूप चन्द्र पौर्णमास्या मालभ्य, प्रति-

* अदक्षिणान्—इति तत्र तच्छेषः । का० श्रौ० सू० १६ १ ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ७ । ‘सा च माघामावास्या सन्निधानाद्
गृह्यते’—इति तत्र कर्कः ।

पदादितिथिषु एकैकां कलां प्राश्नन्तीति प्रसिद्धम्, अत एवा-
मावास्याया मेककलावशेषत्वात् पुनस्त वर्धयन्ति । अत्र तैत्ति-
रीयकम्—“अग्नौ वा एवं पूर्णमास आ अमावास्याया प्याय-
यन्ति”—इति * । ‘तस्मात्’ मयापीदानी मनुष्ठाया ‘यत्र’
यस्मिन् काले ‘देवा’ पशु मालम्भवन्त , तस्मिन्नेव काले पशु-
रालम्ब्य इति “प्रथमा व्युधासेति ॥ १७ ॥

“तद्वै फाल्गुन्या निवेति । ‘एषा’ ‘सवत्सरस्य’ सर्वासा रात्रीणा
‘प्रथमा’ आदिभूता ‘रात्रि’, या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता ‘पौर्ण-
मासी’, ‘या पूर्वा’ ‘एषा’ सवत्सरस्य ‘उत्तमा’ अन्त्या रात्रि ।
तैत्तिरीया आमनन्ति—“एषा वै जघन्या रात्रि सवत्सरस्य,
यत् पूर्वं फाल्गुनी०—० एषा वै प्रथमा रात्रि सवत्सरस्य,
यदुत्तरे फाल्गुनी”—इति † । अतोऽस्या सुत्तरस्यां फाल्गुन्या
पौर्णमास्या पश्चालम्बेन सवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवती-
त्यर्थं ॥ १८ ॥

पश्चालम्बे पौर्णमासे कर्त्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नित्यपौर्ण-
मासेष्टिकरणानन्तर कर्त्तव्य इत्याह—“स वा इद्वेव पौर्णमासे-
नाथ पशु मालमेतेति ।

पौर्णमासयागानन्तर्यं पशुयागस्य सदृष्टान्तं प्रतिपादयति—
“पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृष पाप्मानं मिति । अत्र कात्यायन —
“वैश्वानरं पशुपुरोडाशं उपांशु, पशुदेवता च”—इति ‡ ।
‘उपांशु’ करणवदशब्दमनं प्रयोगं मित्युक्तलक्षणम् ॥ १९ ॥

* तै० खं० २ ५ २ (५) ७ ।

† तै० ब्रा० १ १ ३ ८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ २५, २६ ।

तदिदं विधत्ते— “तद्वा उपाशु भवतीति । तच्छब्दो न पञ्चगुष्ठान परामृश्यते । उपाशुत्व प्रतिपादयति— “एतदेतैः प्रजापति पशुभिरिति । पूर्वं ‘प्रजापति’ चयनाख्य ‘कर्म’ ‘पशुभि’ ‘इयेष’ इच्छति स्म । करिष्यमाणं कर्म ‘अत्र’ अस्मिन् पञ्चगुष्ठानकाले ‘अनदा’ अपत्यक्षम् ‘इव’ ‘आस’ । साकल्येनामुष्ठितत्त्वाद् बीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम् । तदेवाह— “अनिरुक्त मिति । इदं कर्म इयदितिकर्तव्यतायुक्त मिति निर्वक्तुं मयोग्यम् ॥ २० ॥

उपाशुत्व प्रशंसितुं मनुवदति— “यद्देवोपाशु प्राजापत्य वा एतदिति । ‘एतत्’ पशुकर्म ‘प्राजापत्य’ प्रजापतिसम्बन्धि । एतावताप्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथं मित्याह— “अनिरुक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्ववस्तुरूपत्वात् अयं मेतावानिति कर्मणस्तद्वृत्त्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोपाशुत्व प्रशंसति— “यद्देवोपाशु देतो वेति । ‘अत्र’ पशौ यज्ञे ‘देत’ देतोभूत बीजरूपत्वात् । यज्ञे पशुव्यतिरिक्तान्यन्यान्यङ्गानि सन्ति , तत् कथं पशौ यज्ञो बीजभूतस्तिष्ठतीति तत् समर्थयते— “वपा पश्निति । ‘वपा’, पशुपुरोडाश-इवीरूप पशु’, ‘एतावान्’ एव यज्ञ इति ‘पशु’ यज्ञबीजात्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्निधारणार्थं मुखासम्भरणं विधत्ते— “अष्टकाया मुखा सम्भरतीति । अष्टकानामाष्टमी , तस्या मुखा विदध्यात् । पूर्वं फाल्गुनपौर्णमास्या पञ्चालम्भ उक्त , तस्या बहुलाष्टम्या मुखार्थं सृत्तिकादृढवल्लीकवपादिद्रव्यसम्भरणं मित्यर्थः । कात्यायनोऽपि— “उखासम्भरणं मष्टम्याम्”—इति * । उखा चोपलक्षणम् ,

अषाढाद्यपि अनया क्रियया सन्धियत एव । अष्टम्या मुखासम्भरणं प्रशंसति— “प्राजापत्य मितदिति । अष्टमीदिवसस्य अधिदेवता प्राजापतिरिति तदाह— “प्राजापत्य मिति । ‘उखा’ इति ‘यत्’ अस्ति, ‘तत्’ ‘प्राजापत्य कर्म’, प्राजापत्यात्मकोऽग्निः, तद्वारणार्थकत्वात् । प्राजापत्योऽग्निः, तत्सम्बन्धि ‘अहन्’ अङ्गीत्यर्थः । “सुपा सुलुक्०” * ॥ २३ ॥

पुनः प्रशंसितुं मनुवदति— “यद्देवाष्टकाया मिति । ‘एतत्’ अहं अष्टम्याख्यम्, ‘सवत्सरस्य’ ‘पर्व’ सन्धिस्थानीयम्, यथा-ङ्गुले पर्वं सन्धिस्थानीयं मेवम् । तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्वारा सवत्सरस्यापीति, ‘अग्ने’ अप्येषा ‘उखा’ ‘पर्व’, सन्धिस्थानत्वात्, अत्र ह्यग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्या मुखासम्पादनं मष्टकानामसाम्याद्युक्तं मिति तत् पुनः प्रशंसति— “यद्देवाष्टकाया मष्टका वा उखेति । अष्टकानामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्वं मुखाया दर्शयति— “निधिर्द्वा उखी इति । ‘निधि’ नाम उखाया प्रथमं मृत्पिण्डं प्रथमेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेशः । ‘द्वा उखी’, उखि’ नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरि प्रक्षिप्तं अन्यो मृत्पिण्डः, तौ द्वौ । ‘राक्षा’ नाम उखाकण्ठलग्ना ‘तिरस्त्री’ तिरस्थाना वृत्ताकाराः† । एव निध्यादिचतुष्टयम् । ‘जङ्घी’ प्रतिदिशं मेकैक

* पा० सू० ७ १ ३६ ।

† ‘विष्टतीये उत्तरे वर्त्ति सर्वतः करोति’—इति । ‘उखाया उत्तरभागस्योत्तरे उपरि वर्त्तमाने तृतीये भागे सर्वासु दिक्षु नृक्षयि वर्त्ति वर्याकारां राक्षां करोति’ इति तत्र (का० श्रौ० सू० १६ २ ३०) कर्काचार्याः ।

वत्तिपर्यन्ता 'चतस्र' आश्रयभूता , तास्यतस्र । एवम्
'अष्टौ' उखाया सम्पन्ना * । अतोऽष्टम्या मष्टकाकरण युक्त
मित्यर्थ ।

उत्तरत्र पञ्चमाध्याये †— “मृत्पिण्ड मुपादत्ते”—इति
प्रक्रम्य , “तम् प्रथयति वसवस्त्वेति , “अय हैष लोके निधि”—
इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता ‡ । “अथ पूर्व मुद्दि मादधाति
०—० अथोत्तर मुद्दि मादधाति”—इति § , ‘अथ तिरश्चीं पुराक्षा
पर्यस्यति ०—० अथ चतस्र जङ्घी करोति”—इति ॥ । अत्र
काव्ययन — “जङ्घास्तूष्णीं प्रतिदिश चतस्रोऽपरा वत्ति
प्राप्ता ”—इति ¶ ॥ २५ ॥

चयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकाल विधत्ते— “अमा-
वास्याया दीक्षत इति । फाल्गुनामावास्यायां दीक्षा कुर्यात् ।
सूत्रितञ्च— “दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्टेति ** । अमा-
वास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तर मेव दीक्षा कर्त्तव्या , पौर्ण-
मास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवकाशत्वादित्यभिप्राय ।
“अमावास्यायै वा अधीति । अधि पञ्चम्यर्थानुवादी । ‘यज्ञ’
चन्द्रमा , ‘तायते’ विस्तार्यते , पौर्णमास्यां देवैरालम्ब्य

* निधि उङ्घी हौ राक्षा वर्त्तयन्तस इत्यष्टौ

† चतुर्थाध्याये—इति च-पाठ ।

‡ इष्टैव काण्डे उपरिष्ठात ५ अ० २ ब्रा० १ , ३ क ।

§ इष्टैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ४ , ५ क० ।

॥ इष्टैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ११—१४ क० ।

¶ का० श्रौ० सू० १६ ३ ३१ ।

** का० श्रौ० सू० १६ ४ २७ ।

चन्द्रस्य अमावास्याया माष्यायनस्योक्ते । 'यत्' यस्मात् दिना-
व्यङ्गा (१) विस्तारितम् , तस्मात् अहं मपि 'यज्ञम्' उत्पादयेय
मिति । यद्वा , यज्ञपदेन दर्शेष्टि , दर्शपूर्णमासौ हि सर्वस्या ऋष्टे
प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि 'यज्ञस्तायते' । "तनो-
तेर्यकि"—इति * नलोपे "अकृत्सार्वधातुकयो"—इति † दीर्घे
कृते 'तायते'—इति रूपम् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण दीक्षाकरणं प्रथमसति— "यद्देवामावास्याया
रेतो वा एतदिति । 'दीक्षते' यजमान इति 'यत्', 'एतत्'
उस्वारूपाया 'योनी' 'रेतोभूत मात्मान' सिक्तवान् । दीक्षा-
करणं मग्न्युत्पादनात् प्रागवस्थेति रेतस्तेकात्मकत्वं मित्यर्थः ।
'यत्' यदा 'दीक्षित' प्राप्तदीक्षो 'भवति', तदा तस्मै रेतो-
रूपत्वेनोत्पद्यमानायामने 'पुरस्तात्' पूर्वं 'लोक' स्थानं करोति,
स्थाने निष्पन्ने पश्चात् अग्निर्जायते । अयं मर्थः,— दीक्षाप्रारम्भो-
ऽग्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था , तत्समाप्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थान-
करणं मिति स्थानसम्पादनानन्तरं मुत्पत्तिः लोकप्रसिद्धया दृढ-
यति— "तस्मादाहुः कृतं लोकं मिति ॥ २७ ॥

साग्निके क्रतौ "सवत्सरभृत मेव चिन्वीत"—इत्याम्नातात् ‡

* पा० सू० ६ ४ ४४ ।

† पा० सू० ७ ४ २५ ।

‡ उपरिष्ठान् दृश्यम् (१० का० २ अ० ६ ब्रा० ६ क०) । "तयो-
र्विभागं माह साग्निके क्रतौ सवत्सरं दीक्षा आम्नाताः— 'सवत्सर
चिन्वीतेति (शत० ब्रा १० २ ६ ६), पवित्रे चतस्रो दीक्षा
आम्नाता 'पवित्रश्चतुर्दीक्ष'—इति (का० श्रौ० सू० १५ १ ४)
—इति च का० श्रौ० १६ ६ ६ सूत्रे कर्तम् ।

न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्त दीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्त-
यितु न्यूनातिरेकपक्षयोर्दोष मुपन्यस्यति— “स यत् कनीयः
संवत्सरादिति । अग्निस्त्वावत् संवत्सरात्मक , तादृशस्याग्नेरव-
यवा यजुषस्त्य इष्टका षष्टात्तरत्रिंशत्सङ्ख्याका इति दशमे
काण्डे वक्ष्यते * । तत्र दीक्षाणां संवत्सरादवाक्ते कतिपयानां
मिष्टकानां साधारणभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेश-
रहिता इष्टका एवोपहिता हितवान् भवतीति । एव तर्हि
एतद्दोषपरिहाराय दीक्षाणां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका
अतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्यः ॥

इष्टकाकालं मनुवदति— “अथ यदमावास्याया दीक्षित्वामावा-
स्यायां क्रीणातीति । प्रथमायां फाल्गुनामावास्यायां ‘दीक्षित्वा’,
ततः कार्तिदिवसं दीक्षितधर्मानाचरन् पुनः फाल्गुनामावास्यायां
राजानं सोमः ‘क्रीणाति’, अतो न्यूनाधिकभावौ न स्तः ।
इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नास्तीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तरं
दर्शयति— “अथास्यापूर्यमाणपक्ष इति । दीक्षानन्तरं राजक्रये
उपसद्यागः , तत्र हि अनूपसदं मग्निं चिनोतीति उपसरस्वग्नि-
चयनं स्यात् , तच्चयनं शुक्लपक्षे सम्पद्यते इति गुणः ॥ २८ ॥

एव दीक्षाणां संवत्सरकालीनत्वेनेष्टे कालसाम्ये सिद्धान्ते-
ऽपि वेदवादिना कालविषया मधिका माशङ्का दृश्यति—
“तदाहुर्व्यावत्य एतस्येति । यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्यायां
दीक्षित्वा , आगामिफाल्गुनामावास्यायां सोमक्रयावधिरूपसंवत्सर-

* “षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रित , षष्टिश्च त्रीणि च
शतानि यजुषस्त्य,—इति १० का० ५ अ० ४ ब्रा० ५ क० ।

स्त्रीकाः अन्यवयवभूतेष्टकानां कालरूपाधारराहित्यं माधिक्यं वा नास्ति, तथापि क्रियादनन्तराण्यहानि उपसदर्थानि विद्यन्ते, तत्र कथं मिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्नः ।

“यद्वा अमावास्याया दीप्तित्वेत्यादिपरिहारवाक्यस्यायं मयः — दीप्तादिक्रियकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः, तावत् इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम् । यदि तस्माद्दूर्धानि यान्यहानि, सोऽवकाशोऽध्वर्योरग्निचयनस्य । यदि तान्यहानि चयनकालो न भवेत्, तर्हि ‘को हि’ कुत्रावकाशे ‘चिन्त्यात्’ ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्वहस्मिन् इष्टकोपधानं नास्तीति न मन्तव्यं मिति । “यावन्ति वै सवत्सरस्याहोरात्राणि”—इत्यादिना क्रयोत्तरकालेऽपीष्टकोपधानं मन्तीत्याह । सवत्सरधारणात् तद्रूपोऽग्निरित्युक्तम्, तत्र इष्टका अन्यवयवा इति च, अतः सवत्सरस्य यावन्ति दिनानि, तावत् इष्टका उपहिता इत्युक्ते सवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्भवात् तत्संज्ञया इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रियोत्तराण्यहानि तत्संज्ञाकाभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत् इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पञ्चालश्रोत्रासम्भरणदीप्ताकाला ये उक्तास्तेषां प्राथम्यं सुपजीव्यं प्रशंसति—“एतद्देवैव प्रथमा पौर्णमासीति ।

अथ पशुकर्मणः सवत्सररूपान्तेषु सङ्क्रासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते—“अथातः सम्पदेवेति । ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः, सङ्क्रासाम्यम्, तत् पशुकर्मण्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

“तदाहुः कथं मस्यैतत् कर्मेति । अग्निं संवत्सरात्मकं, तम् ‘कथं मेतत् कर्माप्नोति’ । अत्रानुपपत्तिं क्षयं नैव दर्शयति—

“कथं सवत्सरेणेति । सवत्सररूपेण ‘अग्निना’ सह ‘कथं सम्पद्यते’ सहस्रात् कथं सम्पन्नं भवेदिति प्रश्नार्थः ॥

पञ्चपशुप्राजापत्यवायव्यरूपपक्षत्रयेऽपि सम्पत्तिं दिदृशंयिषु पञ्चपशुपक्षे प्रथमं दशयति— “एतेषां वै पञ्चानां पशूनां मिति । तस्मिन् यज्ञे ‘सामिधेन्यं चतुर्विंशतिः’ । उक्ता प्रकृतिगता पञ्चदश, “समास्त्वान्ते ऋतवः”—इत्याद्या मध्ये विहितानि नवेति चतुर्विंशतिः । ‘द्वादश आप्रियः’ । “ऊर्ध्वं अस्य समिधो भवन्ति”—इत्याद्या आप्रीसञ्ज्ञका प्रयाजयाज्या द्वादशोक्ताः * । ‘एकादश अनुयाजाः’ । ‘एकादश उपयजः’ उपयजो नाम पशुगुदहोमा । तदाहापस्तम्ब — “एकादशधा तिर्यक् छित्त्वासन्निधेन्यपर्यावर्त्तयन्ननूयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति”—इति † । एतां सर्वां मिलित्वा ‘अष्टापञ्चाशत्’ सहस्रा सम्पन्ना ॥ ११ ॥

असु, प्रसूते किं मायात मित्याह— “ततो याष्टाचत्वारिंशदिति । उक्ताया मष्टापञ्चाशत्सहस्राया मध्ये दश सङ्ख्या हित्वा अत्रशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्सहस्रा, तावत्सङ्ख्याक्षरजगतीच्छन्दो रूपा, जगत्पि हि द्वादशाक्षरपादेति पादचतुष्टये उक्तसङ्ख्या भवति । अस्या भूमौ सर्वं जगत् प्रतिष्ठितं मिति भूमिरपि जगतीशब्दवाच्या, सैव हि सर्वाग्निचयनाधिकरणं मिति आधाराधेययो-रभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दवाच्या । अग्निर्यावत्परिमाण-

* पुरस्तात् (७४—८० पृ०) द्रष्टव्याः ।

† आप० श्रौ० सू० ७. १७ ११ । “समुद्रं गच्छ स्वादेवेते मर्त्यैः”—इति तत्त्वजशेषः ।

वचन , अस्मान्मेर्मात्रावयवो यावती यत्परिमाण , तत्कर्म-
सङ्ख्याक तावदग्नि तदवयवसङ्ख्याक भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव सङ्ख्याया प्राजापत्यात्मना सम्पत्ति प्रश-
सति— “यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

अवशिष्टा दशसङ्ख्या प्रशसति— “अथ यानि दश सा दशा-
चरेति । ‘विराट् अग्नि’ अन्नात्मकत्वात् । अग्निर्विराट्
अन्नम् इति श्रुते विराजोऽन्नत्वम् * । अग्नेदिगात्मकत्व प्रागादि-
दिक्षु विभज्योपधीयमानत्वात् । प्राणापानादय पञ्च , नाग-
कूर्मककलदेवदत्तधनञ्जयाख्या पञ्चेति ‘दश प्राणा’ । यद्वा ,
प्राणा दश इन्द्रियाणि । अग्ने प्राणात्मकत्वम् , हिरण्यगर्भात्मक-
त्वात् । “यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एव पञ्चपशुपक्षेऽष्टापञ्चाशत सङ्ख्या मग्न्यात्मना सुत्वा सव-
त्सराग्निना सम्पत्ति वक्तु सङ्ख्यान्तर दर्शयति— “वपापशुपुरो-
डाश इति । ‘वपा’ वैश्वानर , ‘पशु पुरोडाश’ इति द्वौ ।
एताभ्यां सह षष्टिसङ्ख्या जाता । ‘मासस्य’ सवत्सरावयवभूतस्य
षष्टिसङ्ख्यानि अहोरात्राणि विद्यन्ते , तत् षष्टिसङ्ख्याक मास
तावत्सङ्ख्याक महोरात्र माप्नोति । ‘मास’ सम्पन्न ‘मास’
स्त्रावयविनम् ‘ऋतुम्’ ‘माप्नोति’ , ऋतुर्हि मासद्वयात्मक ।
‘ऋतु’ अपि ‘सवत्सरम्’ माप्नोति , ऋतुषट्कात्मको हि सव-
त्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । अत सामिधेन्यादि वपापशुपुरो-

* ‘अग्नि मग्न्यन्ति ०—० अन्न विराट्’—इत्यादि (तै० ब्रा० १ ६
३ ३) अन्न विराट् , विराजेवाम्नाय सवत्सरे—इत्यादि च (तै०
ब्रा० १, ८ १ २) दृष्टव्यम् ।

डाशान्तगता षष्टिसङ्ख्या सवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान्
सवत्सरमध्यवर्तिन कामानाप्नोति । न चास्मिन् कर्मणि अन्नानि
बह्वनि सङ्क्षेपानि विद्यन्ते , तत् कथं षष्टिसङ्ख्येत्युक्तं मतं चाह—
“अथेत्यादि । अथेति प्रश्ने । ‘अत’ उक्तसङ्ख्यात ‘अन्यत्’
‘यत्’ अस्ति , ‘तत्’ ‘सवत्सरे’ विद्यमानम् ‘अन्नम्’ एव
‘तत्’ ॥ ३५ ॥

एव पञ्चपशुपक्षे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपक्षे
दर्शयति— “अथेतस्य प्राजापत्यस्येति । अग्ने ‘एकविंशति
सामिधेन्य’ हवि , पशुहृदयादिरूपं मित्यर्थं । एव मष्टा-
पञ्चाशत् सम्पन्ना । तत्र पूर्वोक्तं फलं मतिदिशति— “स यो-
ऽष्टापञ्चाशतिं काम इति । अत्रापि सवत्सरान्निना सम्पत्तिं
वक्तुं सङ्क्षेपयान्तरं समुच्चिनोति— “दावाघाराविति । सूवा-
घारं सूच्याघारश्चेत्यर्थं । एव षष्टिसङ्ख्यायां सम्पन्नायां
पूर्वोक्तषष्टिफलं मतिदिशति— “स य षष्ट्या कामोऽत्रैव
तं मिति ॥ ३६ ॥

वायव्यपशुपक्षे सम्पन्ने सम्पत्तिं दर्शयति— “अथेतस्य
नियुत्ततीयस्येति । “द्वौ स्विष्टकृताविति । पशुपुरोडाशं स्विष्ट-
कृत् , पश्वङ्गस्विष्टकृच्चेति द्वयं मित्यर्थं । “वनस्पतिश्च वसा-
होमश्चेति । पृषदाज्यद्रव्यको वनस्पतियागं स्विष्टकृतं प्रागनुष्ठेयं ,
हविषो याज्यायां अर्धर्चे प्रतिप्रस्थान्ना कर्त्तव्यौ वसाहोमः ।
अत्रापि फलद्वयवाक्यं पूर्ववद् योज्यम् ॥ ३७ ॥

पश्वनुष्ठानस्य चयनकर्मादित्वात् तदवसानं कर्त्तव्यं ,
देवताविसगरूपसमिष्टयजुर्होमं समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्त्तव्या-
विति केषाञ्चित् पक्षे सोपपत्तिकं सुपण्यस्यति— “तदाहु-

नेतस्य पशोरिति । पञ्चपशुपक्षेऽपि “अजेन चरति”—इत्युक्ते •
 अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायव्यस्य वा पशोरित्यर्थः । ‘अग्ने’
 अग्निचयनकर्मण ‘एष’ उक्त ‘पशु’ पशुयाग ‘आरम्भ’
 कर्मोपक्रमः , आदावनुष्ठेयमानत्वात् । ‘समिष्टयजूषि’ इति
 यत् , तत् ‘देवताना’ ‘व्यवसग’ विसर्जनम् । ‘अवभृथ’ इति
 यत् , तत् ‘संस्था’ कर्मसमाप्तिः । अतः कर्मोपक्रमे एव देवता
 विसर्जनं कर्मसमापनं च कर्तुं न युक्तमित्यर्थः ।

तस्मात् निरस्यति— “स वै स मेव स्थापयेदिति । पूर्वं ‘प्रजा-
 पतिरितेन पशुना इष्ट्वा’ ‘अपश्यद्’ विचारितवान्,— ‘यथा’ येन
 प्रकारेण एतस्य’ अग्ने’ ‘अन्त’ ‘न’ ‘पर्येत्’ पर्यगच्छेत्, चिकीर्ष-
 माणः स स्वयं मेव तदपश्यत् इत्यन्वयः । यद्येकेनैव पशु-
 नेष्ट्वाग्नेरन्तः परिगच्छेत्, तर्हि समिष्टयजुरादिकं न कर्त्तव्यं
 स्यात्, न तथा, एकेन पशुना यागेऽपि इदं देवा पशुशरी-
 राणां मधुं प्रासनात् तत्परिमाणमृक्मण्यौष्टकोपधानादिकं
 विना अन्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्मं संस्थापयितव्यमित्य-
 भिप्रायः ।

संस्थापनाकरणे अनिष्टं दशयितुं मनुवदति— “यद्देव
 संस्थापयति प्राण एष पशुरिति । पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम् ।
 ‘तस्य’ पशोः सम्बन्धि ‘यत्’ कर्म ‘अन्तरियात्’ व्यवहितं कुर्यात्,
 ‘प्राणस्य’ सम्बन्धिनः मेकदेशं मेव व्यवहितं कृतवान् भवति ।
 ‘ततः’ च प्राणादन्तरितः स अनन्तरं मेव ‘स्त्रिदेत’ मृतो
 भवति, ‘तस्मात्’ पशुकर्मं ‘संस्थापयेद्देव’ इत्यर्थः ॥

अथ पशुयागानन्तरं चयनकर्मणि यजमानकर्त्तव्यानां निय-
मानां मीमांसा वक्ष्यत इति प्रतिजानीते - “अथातो व्रताना
मेवेति ॥ ३८ ॥

कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारपूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयति—“तद्वदु-
नैतेनेति । ‘पशु’ नाम ‘पूर्वा’ प्रथमभाविनी ‘दीक्षा’, दीक्षा-
कर्मोपक्रमार्थं मिति मत्वा पूर्वपक्षोद्भवः । ‘अतः’ पशुकर्मणो
दीक्षात्वात् यजमानस्योपरि शयनादिकम् ‘अनवकृण्वन्’ अयुक्त-
मित्यर्थः । दूषयति— “नेत्स्वेवैषा दीक्षेति । अत्र दीक्षा-
शब्दस्य मुख्यार्थस्वीकारः । मुख्यदीक्षायां “मेखलायां दीक्ष-
यति”—“कृष्णाजिनेन दीक्षयति”—इति * , मेखलाजिनयोरत्रा-
भावात् इयं दीक्षा न भवतीत्यर्थः । किं तत् पञ्चगुष्ठानमिति ,
तत्राह— “इष्टका वा एतां कुरुत इति । पशुयागो नामेष्टका-
करणमेव । ‘तस्मात्’ मांसोपर्यामने ‘काम’ कुर्यात् । “एतदु-
सर्वं मन्त्रमिति । पुरुषादिपशूनां सर्वान्नत्वात् । ‘तद्’
‘यदा’ ‘आप्तम्’ ‘आरब्ध’ प्रक्रान्तं भवति , तस्मात् ‘आ-
मधुन’ मर्यादायां माह् , मधुपर्यम् ‘यानि’ ‘अशनानि’
अन्नानि , ‘तेषां’ मध्ये ‘अस्य’ यत् ‘कामाशनम्’ इच्छया
भोजनम् । किं सर्वदा ? नेत्याह— “यदि न लभेतेति † । ‘यदि’
हि अन्नं ‘न’ ‘लभेत’ लब्धं भवेत् , तर्हीत्यर्थः । एक नियम-
माह— “मिथुनं तु नोपेयादिति ‡ । मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यं

* तै० स० ६ १ ३ १४ ४ प्रभृतिकं दृश्यम् ।

† ‘यदि लभेत’—इत्येव सर्वमूलपुस्तकेषु ।

‡ अहनि मांसमेधुने वर्जयेत्—इति का० श्रौ० सू० २ १ ८ ।

‘अहनि , अस्मिन् प्रकृते ब्रह्मेऽहनि’—इति तत्र तट्टीकाकारः ।

मित्येतत् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति— “पुरा मैत्रावरुण्ये पयस्याया इति । पञ्चम्यथे चतुर्थी । आर्मिन्वायागपर्यन्तम्, अथ कात्यायन — “मैथुन वर्जयेदा पयस्याया, मांसो पर्यासने चेच्छन्”—इति * ।

तस्य नियमस्य विधायक ब्राह्मण मतिदिशति— “तस्योपरि बन्धुरिति । ‘उपरि’ उत्तरत्र नवमकाण्डे “अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते”—इति † मैत्रावरुणी पयस्या विधाय अस्मात्— “स यत्नेतयानिष्टा मानुषां चरेत् प्रत्यवरोह स यथा दैव सन् मानुष स्यात् तादृक् तत्”—इति ‡ ॥ ३८ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्मसम्प्रदायक दक्षिणादान पूर्वोत्तरपक्षाम्यह निषेधयति— “तदाहुर्दद्यादतस्मिन् यज्ञे दक्षिणा मिति । ‘ब्रह्मण’ ‘आदिष्टदक्षिणाम्’ प्रतिनियतदक्षिणाम् । ‘भिषज्जयित’ चिकित्सित । भिषज् शब्दात् कण्डूदिभ्यो यक्, तदस्मात् कर्मणि क्त, इडागम । “इष्टका वा एता मिति । पशुयागे नामेष्टकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टक दक्षिणादानसमानम्, पशुयागे दक्षिणादान मित्यर्थ । पशौ देयाया दक्षिणाया काल दशयति— “अमुह्येव दद्यादिति । ‘अमुहि’ अद शब्दो विप्रकृतवचन । चयनकर्मणो दक्षिणादानकाले ‘अस्य’ ब्रह्मणो

* का० श्रौ० सू० १६ १ २८, २९ । “पयस्या मैत्रावरुणी, तत्रैव होहन् ऋते वा दध्यग्नयति”—इति, मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम्—इत्यादि च द्रष्टव्यम् (४ ४ ७ ८, ९ १ १६ । पञ्चम हवि) ।

†, ‡ ६ का० ५ अ० १ ब्रा० ५४ क० द्रष्टव्यम् । ‘अग्ने व्रतपतये ब्रह्मेऽहनि मैथुनमांसभोजनं चेत’—इति च तत्र प्रायश्चित्त सूचितम् (३५ ४ ३७) ।

‘यद्’ देयम् ‘उपकल्पेन’ अदत्तं स्यात्, तदा तद् देयमित्यर्थः ॥ ४० ॥ १ [२ २] ॥

इति ओसायणाचायविरचिने माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

— — —

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

एतद्दे॒वा अब्रुवन् । चे॒तुषध्व॑ मि॒ति चि॒ति
मि॒च्छते॒ति वाव॑ तद्ब्रुव॑स्तेषा॒ चे॒तुय॑मा॒नाना॑
प्रजा॑पतिरि॒मा प्रथ॑मा॒ स्वय॑मा॒वृक्षा चि॒ति मप॑-
श्यत् त॒स्मात्ता॒ प्रजा॑पति॒नोप॑दधाति ॥ १ ॥

तु म॒ग्नि॒रब्र॑वीत् । उ॒पाह॑ मा॒यानी॑ति के॒नेति॑
पशु॑भि॒रिति॑ तथे॒ति प॒श्विष्ट॑कया॒ ह तदु॒वाचै॑षा
वाव॑ प॒श्विष्ट॑का॒ यु॒हूर्वेष्ट॑का॒ त॒स्मात् प्रथ॑मा॒ग्रे
स्वय॑मा॒वृक्षाया॑ ऽ॒नन्त॑र्हि॒ता दृ॒व्वष्ट॑कोप॒धीय॑ते
त॒स्माद॑वृ॒क्षा ऽ॒नन्त॑र्हि॒ता ओष॑धयो॒ ऽनन्त॑र्हि॒ता
प॒शवो॑ ऽनन्त॑र्हि॒तोऽग्नि॒रनन्त॑र्हि॒तो ह्ये॒ष एत॑यो-
पैत् * ॥ २ ॥

*. ‘एतयोपेत’—इति ग, घ। ‘एतयोपेत’—इति ङ ।

ते ऽब्रुवन् । चेतुयध्व मेवेति चित्ति मिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषा
चेतयमानाना मिन्द्राग्नी च विष्टुकर्मा चान्त-
रिक्ष द्वितीयाऽऽ स्वयमावृक्षा चित्ति मपश्य-
त्तस्मात् ता मिन्द्राग्निभ्या च विश्वकर्मणा चोप-
दधाति ॥ ३ ॥

तान् वायुरब्रवीत् । उपाह मायानीति केनेति
दिग्भिरिति रथेति दिश्यामिह तदुवाच तस्माद्
द्वितीयायै स्वयमावृक्षाया ऽन्नन्तर्हिता दिश्या
उपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादन्नन्तर्हिता दिशोऽन्नन्त-
र्हितो वायुरन्नन्तर्हितो ह्येष एताभिरुपैत् * ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन् । चेतुयध्व † मेवेति चित्ति मिच्छतेति
वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषा चेतय-
मानाना परमष्टौ दिव तृतीयाऽऽ स्वयमावृ-
क्षां चित्ति मपश्यत् तस्मात् तां परमेष्ठिनोपदधा-
ति ॥ ५ ॥

* एताभिरुपैत्—इति ग, घ ।

† 'तेऽब्रुवन् चेतुयध्व'—इति क, ख ।

तु मसावादित्योऽब्रवीत् । उपाह मायानीति
 केनेति लोकम्पृणयेति तथेत्येष वाव लोकम्पृणा-
 त्मना ह्येव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमाहस्या-
 नन्तर्हितालोकम्पृणाया ऽउपधीयते तस्मादसावा-
 दित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष एत-
 योपैत् * ॥ ६ ॥

तदेता वाव षड् देवता । इदं सर्वं
 मभवन् यदिदं किञ्च ते देवाश्चर्षयश्चाब्रुवन्निमा
 वाव षड् देवता । इदं सर्वं ममूनुप तज्जा-
 नीत यथा व्यय मिहाप्यसामेति तेऽब्रुवन्नेतयध्व
 मिति चिति मिच्छतेति व्याव तद्ब्रुवन्स्तदिच्छत यथा
 व्यय मिहाप्यसामेति तेषा चेतयमानाना देवा
 द्वितीया चिति मपश्यन्नृषयश्चतुर्थीम् † ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन् । उप व्यय मायामेति केनेति यदेषु
 लोकेषूपैति तथेति तद्यदृष्टं पृथिव्या अर्वाचीन
 मन्तरिक्षास्तेन देवा उपायस्तदेषा द्वितीया चिति-

* 'एतयोपैत्'—इति ग, घ । 'एतयोपैत'—इति ङ ।

† '० चतुर्थीम्'—इति ग, घ । 'चतुर्थीम्'—इति ङ ।

रयु यदूषं मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-
स्तु देषा चतुर्थीं चितिं ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन् । चेतुयद्भु मिति चिति मिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवन् युच्चेतुयमाना अपश्यस्तस्मा-
च्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमा चितिं मपश्यत् । प्रजा-
पतिरेव तुत्या आर्षेय देवा द्वितीया चितिं मप-
श्यन् देवा एव तुत्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विश्व-
कर्मा च तृतीया चितिं मपश्यस्तऽएव तुत्या आ-
र्षेय मृषयश्चतुर्थीं चितिं मपश्यन्मृषय एव तुत्या
आर्षेय परमेष्ठौ पञ्चमीं चितिं मपश्यत् परमेष्ठेऽव
तुत्या आर्षेयः स यो हैतदेवं चितीना
मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो
भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् [२. ३] ॥

उत्तरत्रोपधास्यमानानां चितीनां ऋषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-
प्रकारः, तत्सङ्ख्याविशेषः, स्वयमादृशेष्टकानां स्थानविशेष-
प्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमादृशेष्टकास्तिस्त्रो

भूम्यन्तरिक्षद्युलोकात्मिका । अत एव प्रथममध्यमोत्तमास्तु
चितिषूपधेया ।

तत्र प्रथमायाश्चितेरुपपत्तिं दर्शयति— “एतच्च देवा अमु-
वन्निति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं मर्थजातम् अवोचत् । तदाह—
“चेतयध्व मितेति । स्वय मेवैतस्य पदस्यार्थं माह— “चिति
मिच्छतेतीति । चेतयध्व मित्येतेन चिति मिच्छते वाव तदनुव-
न्निति । ‘तेषां’ ‘चेतयमानानां’ चिति मिच्छता देवानां मध्ये
प्रजापति ‘इमा’ भूमिरूपां प्रथमा ‘स्वयमाहस्ता’ स्वय मेव
मध्ये क्तिन्ना शिलारूपा मिष्टका ‘चितिम्’ ‘अपश्यत्’ । यस्मात्
प्रजापतिरपश्यत्, ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टका ‘प्रजापतिना’
“प्रजापतिश्चा सादयत्”—इत्यादिना * प्रजापत्यमन्त्रेण ‘उप-
दधाति’ ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † “अग्निश्चाभिपातु”—इत्यग्निसम्बन्धं श्रूयते,
त मपि दर्शयति— “त मग्निरब्रवीदिति । ‘तम्’ इष्टकाकारं प्रजा-
पतिम् अग्निम् ‘अग्नि’ ‘अह’ स्वयम् ‘उपायानि’ आगच्छानि
‘इति’ ‘अब्रवीत्’ । ‘केन’—इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यग्न्यो,
‘तथा’—इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । ‘पशुभि’—इति यदग्नि-

* वा० स० १३ १६—१६ ।

† ‘तस्मिन् चतुर्ऋचे वर्गे’—इति वक्तव्यम्, “अग्निश्चाभिपातु”—
इत्यस्य तत्तृतीये मन्त्रे समान्त्रान्श्रुते । वस्तुतो हि ध्रुवासीत्यादीनां
चतुर्णां मेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— “स्वयमाहस्तां पुरुषे
शर्करां क्तिन्नां ध्रुवासीति”—इति का० श्रौ० सू० १७ ४ १५ । तदेव
स्वयमाहस्योपधानमन्त्राणां प्रथमो ध्रुवासीति द्वितीय प्रजापति
इति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वस्मा इति, तस्यैवोत्तरार्द्धं
श्रुतम् अग्निश्चाभिपातुविति ।

नोक्तम्, तद् विवृणोति— “पश्चिष्टकया च तदुवाचेति । पश्चिष्टकास्वरूप माह— “यद् दूर्वेष्टकेति । दूर्वेष्टकया सहाग्नि-
रह माधानीत्यर्थं सिद्धो भवति । यस्मादेतया अग्निरनन्त-
र्हित उपागच्छत्, ‘तस्मात्’ प्रथम स्वयमाह्वोपधानान-
न्तरमेव ‘दूर्वेष्टकोपधीयते’ । तदिदं प्रशंसति— “तस्मादस्या
अनन्तर्हिता ओषधय इति । ‘अस्या’ भूमे ‘ओषधय’ अन-
न्तरमेवोत्पन्ना, दूर्वाणा मोषधित्वात् । पशूना दूर्वात्वात्
दूर्वेष्टकया ‘पशव’ अपि ‘अनन्तर्हिता’ उपहिता भवन्तीति ।
अत एव स्वयमाह्वोपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानम् ।

तदुपधानमन्वद्वयं च सप्तमे काण्डे समान्नास्यते— “स्वय-
माह्वो सुपदधाति”—इत्युपक्रम्य *, “ता वै प्रजापतिनोप-
दधाति” †, “अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति” ‡, “काण्डात्का-
ण्डात् प्ररोहन्तीति”—इति § । प्रथम स्वयमाह्वोपधानमन्त्रे
प्रजापत्यभिसम्बन्ध, तस्या भूमिरूपत्वं चोक्तम्— “प्रजापति-
स्त्वासादयत्नपास्पृष्टे”—इत्युपक्रम्य ॥ “भूरसि भूमिरस्यदितिरसि”
—इति ¶ मध्ये, “अग्निर्वाभिपातु मद्या स्वरत्या ***”—इति
चान्त इति ॥ २ ॥

* ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १ क० ।

† ७ का० ४ अ० ३ ब्रा० ५ क० ।

‡ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १० क० ।

§ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १४ क० । ‘काण्डात्काण्डात्’—इति वा०
स १३ २० । “मूलाग्रवर्ती दूर्वा” तस्यां पुरस्तात् भूमिं प्राप्तां
काण्डात् काण्डादिति—इति चात्र का० श्रौ० सू० १७ ४ १८ ।

॥ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ६ क० ।

¶ वा० स० १३ १८ ।

*** वा० स० १३ १६ ।

अथ द्वितीयस्वयमादृशेष्टकाप्रधानाया तृतीयचित्तेत्यपि दर्शयति— “तेऽब्रुवन्निति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । चिति मिच्छतेति यदुक्तम्, तत्तात्पर्यं दर्शयति— “इत जर्षं मिच्छतेति । ‘इत’ पञ्चगुष्ठानाद् ‘जर्षं’ चितिम् ‘इच्छत’ इत्यर्थः । ‘इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च’ अन्तरिक्षरूपा ‘द्वितीया’ स्वयमादृशेष्टकाम् ‘अपश्यन्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्वमन्त्रेण ‡, विश्वकर्मदेवत्वमन्त्रेण ¶ चोपदध्यात् ॥ ३ ॥

तन्मन्त्रे च “वायुद्वाभिपातु”—इति † वायुसम्बन्धः श्रूयते, त माह— “तान् वायुरब्रवीदुपाह मिति । ‘तान्’ इन्द्राग्नी विश्वकर्माणश्च । ‘केन’—इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत् । “दिग्भिरिति । यदिन्द्राग्निभ्या विश्वकर्मणा चोक्तम्, तद् विवृणोति— दिश्याभिर्ह तदुवाचेति । दिशि भवा दिश्या इष्टका, ताभिः अगच्छानीत्युक्तवान् । “दिगादिभ्यो यत्”—इति § दिक्शब्दात् यत् प्रत्ययः । ‘तस्मात्’ द्वितीयस्वयमादृशोपधानानन्तरम्, दिश्येष्टकोपधानम् ॥ । तदुपधानमन्त्रद्वयश्चाष्टमे काण्डे प्रदर्शयिष्यते ¶ । तन्मन्त्रे प्रथमं मिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्धः, मध्ये अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्धः इति *** ॥ ४ ॥

* वा० सं० १४ ११ ।

† वा० सं० १४ १२ ।

‡ वा० सं० १४ १२ उत्तरार्द्धे च द्रष्टव्यः ।

§ पा० सू० ४ ३ ५४ ।

॥ का० श्री० सू० १७, ६, १, २, ३ ।

¶ ऋका० ३ अ० १३० १२, १३ १४ ।

*** वा० सं० १४ १३, १४ ।

अथ तृतीयस्वयमावस्थाप्रधानाया पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति— “तेऽब्रुवन्त्रित्यादि । पूर्ववत् । ‘परमेष्ठी’ ‘दिव’ द्युलोकिकात्मिकां ‘तृतीया’ ‘स्वयमावस्थाम्’ इष्टकाम् ‘अपश्यत्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् ‘परमेष्ठिना’ “परमेष्ठी त्वा सादयतु” —इति मन्त्रेण * उपदध्यात् † ॥ ५ ॥

तस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्वाभिपातु” —इति सूर्यसम्बन्धं श्रूयते ‡, त दर्शयति— “त मसावादित्योऽब्रवीदिति । “लोकम्मृणयेतीति । एतन्नामधेयेष्टकया । लोकम्मृणयेति यदादित्येनोक्तम्, तद् विवृणोति— “आत्मना ह्येव तदुवाचेति । तस्या तृतीयाया स्वयमावस्थेष्टकाया लोकम्मृणायाश्च पौर्वापर्येण उपधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तन्मन्त्रे § पूर्ववदादिमध्यान्तेषु परमेष्ठिसम्बन्धं, द्युलोकरूपत्वम्, सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ॥ ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथममध्यमोत्तमास्तिस्त्रिचिंतय ऋषिदेवतासम्बन्धित्वेन दर्शिता, इतः परं द्वितीयचतुर्थीश्चित्योरुत्पत्तिप्रकारं वक्तुं उक्तचितित्रये ऋषिदेवता परिगणयति— “तदेता वाव षड् देवता इति । प्रजापतीन्द्राग्निविश्वकर्मपरमेष्ठिनस्तथ ऋषयः, अग्निवायुसूर्यास्तिस्त्रो देवता, इति षड् देवता इत्युक्तम् । इन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणश्च सहैव चितिदृष्टत्वेनैका देवतेति परिगणनया षट् देवता भवन्तीत्यर्थः । लोकानां भूम्यादीनां त्रित्वात्,

* वा० स० १५ ६४ । † का० श्रौ० सू० १७ १२ २६ ।

‡ का० श्रौ० १७ १२ २४ सूत्रेऽपि विहितं, परमेष्ठीति मन्त्र (वा० स० १५ ५८), तस्मिन् नास्ति सूर्यसम्बन्ध इति चात्र ध्येयम् ।

§ वा० स० १२ ५४—५६=१५ ५६—६१ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. १ १७ पुनस्तत्रैव १९. १५ ।

तदभिमानिना मग्न्यादीनाञ्च त्रित्वात्, एतेषु सर्वसङ्ग्रहाभि-
प्रायेण “इद सर्वं मभवन् यदिद किञ्च”—इत्युक्तम् । “ते
देवा ऋषय इति । उक्तव्यतिरिक्ता ‘ऋषयो देवाश्च’ परस्परम्
‘अभूवन्’ । उक्तिप्रकार दर्शयति— “इमा वाव षड् देवता
इति । प्रजापत्यादय एव षड् देवता ‘सर्वम्’ अभूवन्,
‘वयम् अपि’ देवा ऋषयश्च ‘इह’ अस्मिन् चयनकर्मणि ‘यथा’
येन प्रकारेण ‘असाम’ भवेम । अस्तेर्लोऽटि रूपम् । चयन-
मध्ये भवनम् ‘उपजानीत’ अन्योन्य विचारयतेति अन्ये देव-
र्षयोऽवोचन् ॥

‘तेऽभूवन्नित्यादिना द्वितीयचतुर्थीश्चित्योरुत्पत्तिरुक्ता । प्रथम-
स्वयमात्मसाचितेरनन्तर देवदृष्टा द्वितीया चिति, द्वितीयस्वय-
मात्मसानन्तर ऋषिदृष्टा चतुर्थी चिति, एव पञ्च चितय
सम्पन्ना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

“तेऽभूवन्नुपेति । “तद् यदूर्ध्वं पृथिव्या इति । ‘पृथिव्या’
भूलोकाद् ‘ऊर्ध्वम्’ ‘अन्तरिक्षादर्वाचीन’ ‘यत्’ पदार्थजात मस्ति,
‘तेन’ सह ‘देवा’ द्वितीया चितिम् उपागच्छन् । ‘अन्तरिक्षात्
ऊर्ध्वम्’ ‘दिव’ व्युलोकात् ‘अर्वाचीनम्’ ‘यद्’ वसुजात मस्ति,
‘तेन’ सह ‘ऋषय’ चतुर्थी चिति मपश्यन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

चितिशब्द निर्वृत्ति— “ते यदभूवन्निति । यस्मात् तेषु
चोक्ता प्रजापत्यादय सर्वेऽपि ‘चेतयध्व मिति’ उक्ता चितिं
दृष्टवन्तः, ‘तस्मात्’ चितिससर्गात् चितिशब्दो निरुक्तः । “चिति
सञ्ज्ञाने” * , क्तिनि धातुतकारलोपे कृते रूप मिति मन्तव्यम् ।
यद्वा “चिञ् चयने”—इति † अस्य क्तिनि रूपम् ॥ ९ ॥

उक्तानां स्वयमादृशादीना पञ्चानां चितीनां * प्रजापत्या-
दयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवाश्चोक्ता , तत्र ऋषीमेव सुखप्रति-
पत्तये दर्शयति— “प्रजापति प्रथमां चिति मपश्यदिति ।
“प्रजापतिरेव तस्यापेय मिति । एवकारोऽग्न्यनिवृत्त्यर्थः ।
‘तस्या’ प्रथमायाश्चिते ‘आपेयम्’ । ऋषिरेवार्पेयम्, स्वार्थिको
ढक् प्रत्ययः ।

चितीना ऋषिविदुष फलमाह— “स यो हैतदेव मिति ।
‘अस्य’ वेदितु ‘चितय’ ‘आपेयवत्य’ ऋषिसम्बद्धा , ‘बभू-
मत्य’ विधायकब्राह्मणानूदिता । वेदनमात्रेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मण-
विहिताश्चितयोऽनुष्ठिता ‘भवन्ति’ इत्यर्थः ॥ १० ॥ २ [२ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिंशत्तलताधेनुसीवर्णभूमी ।
रत्नोक्ता रत्नवाजिहिपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यौ ,
व्यग्रानीहिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्ता घटश्च ॥